

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методика викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ДРУГОГО
(МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему:

**«Технології проєктного навчання у вивченні
постаті Василя Стуса та його ролі у
правозахисному русі»**

студентки II курсу, групи СОІз-2М,
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»
Фабрицій Валерії Дмитрівни

Керівник: кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
і методики викладання історії
Дрогомирецька Людмила Романівна

Рецензент: кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
і методики викладання історії
Кобута Степан Йосипович

м. Івано-Франківськ – 2025 р.

АНОТАЦІЯ

Фабрицій В.Д. Технології проєктного навчання у вивченні постаті Василя Стуса та його ролі у правозахисному русі. Івано-Франківськ, 2025. 99 с.

У межах дипломного дослідження проаналізовано застосування технологій проєктного навчання при вивченні постаті Василя Стуса та його ролі в українському правозахисному русі.

У першому розділі відображено характеристику джерельної бази та історіографічний огляд дослідження участі В. Стуса у правозахисному русі. Констатовано високий рівень інформативності та достовірності використаних джерел.

Другий розділ присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню використання проєктного навчання у процесі викладання історії в закладах загальної середньої освіти. Проаналізовано проєктне навчання як сучасну педагогічну технологію, відображено його сутність, функції та класифікацію. З'ясовано ключові етапи та принципи організації проєктної діяльності в історичній освіті.

У третьому розділі проаналізовано значення постаті Василя Стуса в контексті дисидентського руху. Розглянуто формування світогляду дисидента та його активну участь у русі шістдесятників. З'ясовано основні форми та етапи правозахисної діяльності В. Стуса.

Четвертий розділ містить обґрунтування впровадження технологій проєктного навчання для вивчення правозахисної діяльності В. Стуса. Надано методичні рекомендації щодо організації та супроводу проєктної діяльності учнів.

Ключові слова: технології проєктного навчання, дисидентство, історична пам'ять, освіта, правозахист, тоталітаризм, творчість.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Джерельна база та історіографія.....	7
1.1. Джерельна база.....	7
1.2. Стан наукового вивчення проблеми.....	9
РОЗДІЛ 2. Теоретико-методологічні засади використання проєктного навчання у шкільному курсі історії.....	14
2.1. Проєктне навчання як педагогічна технологія: сутність, функції та класифікація.....	14
2.2. Основні етапи та принципи організації проєктної діяльності у вивченні історії в закладах загальної середньої освіти.....	21
РОЗДІЛ 3. Василь Стус у дисидентському русі.....	28
3.1. Формування світогляду Стуса та його участь у русі шістдесятників.....	28
3.2. Основні форми та етапи правозахисної діяльності В.Стуса	41
РОЗДІЛ 4. Впровадження проєктного навчання у вивченні правозахисної діяльності Василя Стуса.....	55
4.1. Визначення навчальних цілей та типологія проєктів, рекомендованих для вивчення участі В. Стуса у правозахисному русі.....	55
4.2. Методичні рекомендації щодо організації та супроводу проєктної діяльності здобувачів освіти.....	61
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Тема є актуальною, оскільки науковий прогрес зумовлює появу досягнень у різних сферах знань, зокрема в освітній. Педагогічні новації, які характеризують сучасний стан розвитку освіти, відзначаються передовими поглядами на навчання дітей. Серед таких досягнень є проєктна система навчання, спрямована на особистісний розвиток дітей із вмінням співпрацювати з іншими учнями та критично мислити. Вказаний тип освітньої діяльності необхідний для навчання дітей особистісним відносинам та аналітичній здатності, що базується на досвіді і вмінні пристосуватися до сучасних реалій, що мають здатність швидко змінюватися. Проєктний тип навчання відрізняється від традиційних саме вихованням мислення, а не вмінню запам'ятовувати інформацію, що зумовлює формування у школярів здатності вийти зі складних життєвих ситуацій.

Проєктне навчання необхідне для вивчення шкільного курсу історії з огляду на оптимальність форми популяризації історичних постатей, формування та поширення результатів власних досліджень, особистісного виховання учнів, можливості створення власного творчого бачення історичних подій, поглибленого розуміння історичних дисциплін. Також із цього погляду можна назвати й суспільну актуальність – звернення уваги учнів до важливих історичних питань та проблем, що стосуються національної пам'яті, актуалізація їх у контексті різних громадських питань.

Постать Василя Стуса та його правозахисна діяльність є однією з оптимальних тем для проєктного навчання. Воно є однією із найкращих форм виховання патріотизму учнів на прикладі саме цієї постаті. Формування актуальності цієї персоналії шляхом проєктного методу навчання дозволяє вирішити різні громадські та правозахисні питання, а також сформувати національну свідомість у широкого загалу.

Об'єктом дослідження є проєктне навчання у шкільному курсі історії.

Предмет дослідження – технології проєктного навчання у вивченні постаті Василя Стуса та його ролі у правозахисному русі.

Метою роботи є дослідження втілення технологій проєктного навчання, шляхом яких можна проаналізувати постать В. Стуса та його правозахисну діяльність.

Для досягнення поставленої мети були розроблені наступні завдання:

- проаналізувати джерельну базу та стан наукового вивчення теми;
- визначити теоретико-методологічні засади використання проєктного навчання у шкільному курсі історії;
- визначити роль В. Стуса в дисидентському русі;
- з'ясувати методику впровадження проєктного навчання, шляхом якого вивчається правозахисна діяльність В. Стуса;
- розкрити значення проєктного навчання для популяризації постаті В. Стуса.

У роботі застосовано **історико-біографічний** метод для аналізу життєвого шляху Василя Стуса, **джерелознавчий** – для вивчення документальних і літературних джерел, **порівняльний** – для порівняння різного типу проєктів на певну тематику, шляхом яких можна дослідити правозахисну діяльність В. Стуса, **аналітичний** – для класифікації проєктів, та **проблемно-хронологічний** – для послідовного викладу подій у контексті радянської епохи.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що здійснено спробу теоретичного обґрунтування ролі проєктної діяльності як засобу формування в учнів критичного мислення та національної самосвідомості та розробки конкретних технологічних карт проєктного навчання для вивчення правозахисної діяльності Василя Стуса.

Теоретичне значення роботи полягає в комплексному аналізі дослідження правозахисної діяльності Василя Стуса як важливого історичного та соціального явища шляхом проєктної діяльності. Робота розширює

уявлення про розвиток форми проєктної роботи на тему дисидентського руху в Україні в умовах радянського тоталітарного режиму, дає змогу краще осмислити роль проєкту в вивченні ролі В. Стуса у захисті прав і свобод людини. Результати дослідження можуть бути використані у подальших історичних, культурологічних, філософських та педагогічних розвідках з тематики складання проєктів, що формують бачення спротиву тоталітаризму та формування історичної пам'яті.

Практичне значення роботи полягає у можливості застосування матеріалів дослідження в освітньому процесі – під час створення проєктів з історії України, української літератури, громадянської освіти, правознавства, підготовки виховних заходів, тематичних уроків, презентацій. Робота може стати основою для розробки навчальних і методичних матеріалів, спрямованих на формування в учнів патріотизму, поваги до прав людини, національної самосвідомості та готовності до громадянської активності. Приклади проєктів, що висвітлюють життєвий шлях В. Стуса, є надзвичайно важливими для морального виховання молоді, розвитку критичного мислення та усвідомлення цінності особистої свободи в умовах демократичного суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у магістерській роботі здійснено спробу теоретичного обґрунтування ролі проєктної діяльності як засобу формування в учнів критичного мислення та національної самосвідомості і запропоновано розробку конкретних технологічних карт проєктного навчання для вивчення правозахисної діяльності Василя Стуса.

Результати дослідження **апробовано** на Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Грабовецькі історичні читання» 4 грудня 2025 р. (м.Івано-Франківськ).

Структура роботи. Робота складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (99 позиції). Загальний обсяг роботи становить 99 сторінок.

РОЗДІЛ 1. Джерельна база та історіографія

1.1. Джерельна база

Формування уявлень про Василя Стуса як історичну постать, зокрема в контексті його правозахисної діяльності, неможливе без глибокого і системного опрацювання широкого комплексу джерел. Джерельна база дослідження охоплює як автентичні документи особистого походження (твори, листування, офіційні звернення), так і архівні матеріали, наукові публікації, мемуаристику, періодику та цифрові ресурси. Її багат шаровість забезпечує репрезентативність та аналітичну глибину у вивченні постаті Стуса в історико-педагогічному вимірі.

Насамперед, основу джерельної бази становлять тексти самого Василя Стуса – його поетичні збірки, літературно-критичні есеї, публіцистика та численне епістолярне надбання, значна частина якого створена в умовах радянських таборів. Ці джерела є не лише проявом інтелектуального і морального спротиву, а й винятковим прикладом самосвідчення особистості, яка усвідомлює себе як носія національної ідентичності та свободи. Особливу цінність мають його листи до родини, друзів, офіційних осіб, у яких розкривається світоглядна позиція, емоційний стан і моральна напруга боротьби. У цьому контексті важливими є матеріали, зібрані й оприлюднені на порталі «Стус Центр», який став центральним сховищем документальної спадщини поета, надаючи відкритий доступ до текстів, фотокопій документів, цифрових архівів та супровідних наукових коментарів [1].

Значну частину складають архівні документи радянських репресивних органів, зокрема справи КДБ УРСР, протоколи допитів, характеристики, судові рішення, які документують політичні переслідування Стуса та загалом механізми придушення інакомислення в СРСР. Найповніше цей масив репрезентовано у книзі «Справа Василя Стуса», упорядкованій Вахтангом Кіпіані. Це – унікальна збірка першоджерел, що дозволяє реконструювати фабрикацію справи, специфіку офіційного дискурсу радянської влади щодо

«неблагонадійного елемента», а також засоби маніпуляції текстами, оцінками та поведінкою митця. Оприлюднення цих матеріалів створює умови для критичного осмислення радянського правового середовища і реабілітації образу Стуса як морального авторитета [10].

Наступну групу складають спогади сучасників, соратників і учасників дисидентського руху, які знали Василя Стуса особисто або взаємодіяли з ним у сфері культурного спротиву. До таких джерел належать мемуари Івана Дзюби, Василя Овсієнка, Михайлини Коцюбинської, Євгена Сверстюка, Ігоря Калинця, Алли Горської та інших діячів шістдесятництва і правозахисної діяльності. Ці свідчення надають змогу розкрити психологічні риси постаті Стуса, його рішучість, відданість принципам, а також змальовують соціокультурний контекст, у якому він діяв. Значна частина таких джерел розміщена в електронних репозитаріях, друкованих збірниках спогадів, періодичних виданнях 1980–2000-х років.

Науково-аналітична література, до якої входять монографії, наукові статті, дисертаційні дослідження, відіграє суттєву роль у систематизації знань про Василя Стуса як особистість і як символ опору тоталітаризмові. Центральне місце в цьому сегменті посідає монографія Дмитра Стуса «Василь Стус: життя як творчість» [11], де здійснено спробу деконструкції героїчного образу через призму особистісних переживань і соціально-культурних викликів. Важливими є також праці М. Коцюбинської, Т. Гундорової, Н. Зборовської, І. Дзюби, Ю. Шереха. Зокрема, вступна стаття Ю. Шереха до збірки «Палімпсести» аналізує поезію Стуса як вияв герметичної, сакральної, екзистенційної поетики, яка несе в собі код внутрішнього протистояння і самоідентифікації [84].

Використано бібліографічні списки статей із періодичних видань, каталоги бібліотек України, тематичні покажчики, що містять понад 100 позицій матеріалів про життя і творчість Василя Стуса [79].

Окремо варто виокремити періодичні видання, бібліографічні покажчики та електронні каталоги, які дозволяють розширити спектр джерел

пошуку та ознайомитися з еволюцією рецепції постаті Стуса у суспільстві. До таких ресурсів належать сайти Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [37], архіви Донецького національного університету імені Василя Стуса [78], освітні платформи («Нова українська школа», «Освіторія») [28], а також бібліографічні збірки до ювілейних дат митця. Саме завдяки цим ресурсам формується повноцінна історіографічна база, необхідна для впровадження теми у шкільну програму та інтеграції її до освітніх проєктів.

Не менш важливою складовою є офіційні документи – укази Президента України про присвоєння Василю Стусу звання Героя України, постанови Верховної Ради щодо вшанування його пам'яті, матеріали Українського інституту національної пам'яті, які засвідчують державне визнання значущості постаті Стуса для національного історичного наративу.

Таким чином, джерельна база дослідження формує цілісний та багатогранний образ Василя Стуса як історичної особистості, правозахисника, поета і громадянина. Вона не лише документує його життя, боротьбу і трагічну загибель, а й створює міцну підвалину для формування в учнів історичної пам'яті, громадянської самосвідомості та ціннісного ставлення до прав людини й свободи як засад демократичного суспільства.

1.2. Стан наукового вивчення проблеми

Постать Василя Стуса як правозахисника, поета, інтелектуала і символу спротиву тоталітарному режиму є предметом комплексного, багатоаспектного дослідження в українській науці з 1990-х років і до сьогодні. У центрі уваги дослідників перебуває не лише його літературна спадщина, а й політична та громадянська діяльність, а також етичний вимір особистості митця. Аналіз історіографії свідчить про поступове поглиблення наукового інтересу до правозахисної позиції Стуса, що відбувається в руслі загального процесу декомунізації, формування історичної пам'яті, а також розвитку вітчизняної філософії права, етики опору й освітньої гуманітаристики.

Одним із перших наукових осмислень особистості Василя Стуса стали праці Михайлини Коцюбинської, зокрема стаття «Феномен Стуса» (1991) та вступи до видань його листів і поезій. Вона виявила органічну єдність поетичного й громадянського начал у творчості Стуса, наголошуючи, що його правозахисна діяльність була не ситуативною реакцією, а формою буття, ціннісно обумовленою етикою відповідальності. Коцюбинська акцентує на тому, що спротив митця мав глибоку духовну природу: це була не лише політична, а й онтологічна позиція людини, яка відстоює гідність у безглуздому світі абсурду [53].

У літературознавчому аспекті глибокий аналіз здійснив Юрій Бедрик у праці «Василь Стус: проблема сприймання» (1993), де розглянуто, як формувалося культурне та читальницьке осмислення спадщини поета. Автор підкреслює, що рецепція Стуса була довгий час обмежена не тільки цензурою, а й самою структурою радянського літературного канону, який не допускав поета до повноцінного публічного діалогу [34]. Ці думки продовжуються в працях Г. Яструбецької, яка аналізує концепти свободи, жертви та історичної пам'яті у творчості митця [86].

Одним із ключових наукових досліджень, що синтезує документальні джерела та глибокий контекст переслідування Стуса, є праця Вахтанга Кіпіані «Справа Василя Стуса» (2019). У ній вперше повноцінно представлено архівно-слідчу справу поета, його судові виступи, листування, протоколи, свідчення, характеристики.

Цей корпус документів дозволяє реконструювати правову й політичну площину правозахисної діяльності Стуса, а також оцінити масштаби репресивної машини радянської системи. Кіпіані показує, що навіть у форматі судового процесу Стус не полишав нагоди висловити принципову громадянську позицію, яка базувалася на ідеї свободи слова, совісті та культури [10].

Правозахисна активність Стуса розглядається і в контексті дисидентського руху 1960–1980-х років. Зокрема, Олександр Бажан у статті

«Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР» акцентує на ключовій ролі Стуса у формуванні гельсінкського дискурсу прав людини в радянських умовах. У наукових записках Києво-Могилянської академії Бажан наголошує, що вступ Стуса до Української Гельсінської групи у 1979 році не був спонтанним актом, а логічним продовженням його світоглядної та етичної позиції. Цей акт свідчив про остаточне оформлення його як правозахисника, який, на відміну від деяких сучасників, не прагнув компромісів із владою [33].

Значний внесок у популяризацію та дослідження діяльності Стуса зроблено Стус Центром, де публікуються як аналітичні, так і архівні матеріали. У статтях на кшталт «З таборового зошита» [22; 46], «Василь Стус і тема смерті» [38], «Відкритий лист до Петра Шелеста» [5] висвітлюються особливості екзистенційного спротиву поета, його мислення в умовах ізоляції, роздуми про моральну відповідальність інтелігента. Наукові й есеїстичні роботи Дмитра Стуса, зокрема монографія «Василь Стус: життя як творчість» (2005), репрезентують глибоко особистісне, але документально обґрунтоване бачення життєвого шляху митця, розглядаючи його правозахисну позицію як спосіб бути у правді [11].

Історико-мемуарний аспект наукового осмислення представлено працями В. Овсієнка [63; 64], Є. Сверстюка [70], Л. Плюща [21], які не лише документують, а й рефлексують досвід спротиву радянській системі. Їхні свідчення мають наукову цінність як джерело дослідження дисидентського середовища, особливо в аспекті взаємодії особистої віри в ідею з конкретними політичними діями.

Психологічний вимір досліджено у працях Ольги Пуніної («Психотип Василя Стуса» [67], «Характер Василя Стуса як основа психотипу письменника» [68]), яка на основі епістолярію, поезії та автобіографічних джерел реконструює образ митця як носія гранично загостреного етичного почуття. Вона підкреслює, що для Стуса характерною була антиномія: зовнішнє безсилля і внутрішня незламність, що формувала тип громадянської

жертвності – одну з домінант українського інтелектуального досвіду ХХ століття.

Також у контексті історичної освіти слід згадати роботи І. Пятницької [69], М. Сироти [99], В. Молоткіної [60], які досліджують потенціал особистості Стуса як інструменту формування національної свідомості учнів у шкільному середовищі. Вони акцентують на необхідності введення елементів біографії Стуса до змісту навчальних програм з історії та громадянської освіти для розвитку критичного мислення, емпатії та морального ідеалу молоді.

Особливе місце посідає діяльність Стус Центру – провідної інституції у сфері сучасного стусознавства. У науково-популярному есеї Дмитра Стуса «Василь Стус: поет, людина, правозахисник» (2021) [19] на платформі Центру розкрито складну взаємодію поетичного таланту й громадянської відповідальності митця.

Автор підкреслює, що правозахисна позиція Стуса була не вторинною щодо літературної творчості, а невіддільною частиною його самосвідомості. Центр також публікує унікальні архівні тексти, такі як «З таборового зошита» [46], які дозволяють глибше осмислити етичну стратегію спротиву Стуса навіть у межах концтаборів.

Педагогічні аспекти осмислення феномена Стуса представлено в працях Ірини Пятницької (Дослідження життєвого шляху Василя Стуса в історіографії, 2018) [69] та Марини Сироти, яка у статті «Формування національно-історичної свідомості та виховання патріотизму під час освітнього процесу з історії» [99] пропонує використання образу Стуса як приклад для формування історичної пам'яті й моральних орієнтирів в учнів. Стус тут розглядається як носій національного ідеалу, що є дієвим засобом патріотичного виховання.

Таким чином, сучасне вивчення Василя Стуса як правозахисника характеризується міждисциплінарністю, опорою на документальні джерела,

інтенсивним розвитком у напрямках літературознавства, історії, філософії, педагогіки та правознавства.

Водночас у полі дослідження залишаються актуальними проблеми інтеграції цього знання в освітню практику, формування методик викладання, аналіз впливу стусознавства на формування гуманістичних цінностей у молодого покоління.

РОЗДІЛ 2. Теоретико-методологічні засади використання проєктного навчання у шкільному курсі історії

2.1. Проєктне навчання як педагогічна технологія: сутність, функції та класифікація

На сучасному етапі завданням освіти стало виховання особистості, якій притаманна відповідальність, творчість, вміння критично мислити, здатність до самоосвіти й саморозвитку, вміння використовувати набуті знання на практиці. Нова українська школа повинна створити умови для вирішення цього завдання.

Важливим шляхом розвитку особистості є проєктне навчання [90, с. 119]. Метод проєктів виник в 1920-і рр. в сільськогосподарських школах США в зв'язку з ідеєю трудової школи, яка набувала широкого розвитку. Проєктне навчання було спрямоване на те, щоб знайти способи, шляхи розвитку активного самостійного мислення дитини, щоб навчити її не тільки запам'ятовувати і відтворювати знання які дає школа, але й уміти їх застосовувати на практиці [92, с. 7]. Метод проєктного навчання було поширено в США Джоном Дьюї. Він відзначав, що вказаний тип навчання є методом, метою якого є спільне вирішення вчителями та учнями певної проблеми. Метод проєктного навчання був розвинутий у 1920-х рр. американським вченим В. Кілпатриком. Він розглядав проєктне навчання як педагогічну технологію, спрямовану на задоволення життєвих інтересів учнів шляхом їх активної самодіяльності [95, с. 404]. Вчений відзначав, що основним завданням школи є «виховання вільних громадян», яке має складатися з «системи цільових проєктів». Він виокремив чотири типи шкільних проєктів: 1) втілення ідеї або плану в зовнішню форму; 2) подолання інтелектуальної перешкоди; 3) здобуття нових знань та досвіду; 4) отримання естетичної насолоди [94].

У 1960–1970-х рр. відбувалася критика проєктного методу навчання через загальне зниження рівня теоретичних знань учнів. Незважаючи на це, в

Західній Європі та США продовжують користуватися цим методом і на сучасному етапі. У 1987 р. на основі проєктного навчання виник новий освітній метод – продуктивний [94]. Тим часом в СРСР у 1931 р. метод проєктів був засуджений, і відтоді не відбувалося серйозних спроб його відродження в освіті. На території України початок його впровадження відбувався в середині 1990-х рр. Використання цього методу вважається передовим досягненням педагогіки та є ознакою високого рівня кваліфікації вчителів [90, с. 119].

Загальне визначення проєктного навчання є наступним. Проєктне навчання – це підхід до навчання, в якому здобувачі освіти активно займаються дослідженням, плануванням і виконанням проєктів, які зазвичай вирішують практичні завдання або проблеми. Основна ідея полягає в тому, щоб навчати студентів/учнів через практичний досвід і співпрацю, а не лише теоретичні лекції [92, с. 6]. Проєктна технологія завдяки її універсальності є загальнопедагогічною технологією, що дозволяє втіленню міждисциплінарного підходу в навчанні, в тому числі й при викладанні історії та правознавства. Завдяки проєктній діяльності відбувається визнання індивідуальності, самобутності, самоцінності кожного учня, рівня його розвитку, особистого досвіду, здібностей, інтересів, ціннісних орієнтацій, можливостей реалізувати себе у навчанні [91, с. 9].

Метод проєкту важливо застосовувати при вивченні школярами історії України та всесвітньої історії, оскільки він є особистісно орієнтованим. Він враховує вікові та індивідуальні особливості учнів, а також знання можливостей дітей [91, с. 13]. Формування індивідуальної траєкторії учня є можливим завдяки можливості підбирання школярами тем проєкту, які їх цікавлять, підсилюючи їх своєю унікальністю. Вчителі отримують можливість пристосувати освітній процес під індивідуальні схильності кожної дитини. Саме тому інклюзивний підхід робить навчання більш цікавим та формує вищий рівень успішності учнів [93, с. 10].

Проектний метод навчання має ряд переваг над традиційними видами навчання. Оскільки вони полягають переважно в засвоєнні шаблону, вони не можуть пристосовуватися для вирішення різних проблем і задач та швидко забуваються. Проектний метод навчання зумовлює можливість школярів аналізувати певну інформацію, що може дозволити адаптуватися в сучасних реаліях [93, с. 8–9].

Проекти дають можливість поглибити зміст історичної освіти. За допомогою вказаного методу навчання учні можуть вдосконалити знання з історії, проаналізувавши знайдені матеріали. Завдяки проектам школярі формують вміння проведення паралелей між подіями, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, формування оцінки подій та явищ. Проектний метод навчання зумовлює покращення запам'ятовування пройденого матеріалу [91, с. 14].

Проектна діяльність уможливлює розвиток аналітичного та критичного мислення учнів. Школярі в ході створення проектів аналізують історичні події відповідно до знайденої ними інформації, розглядають різні оцінки певних подій та аргументують власні твердження. Учні шляхом проектної діяльності формують власну думку, сформовану в результаті створення ними цілісної картини дослідження. Участь учнів у проекті зумовлює формування навиків для доведення правдивості певних дослідницьких тез, реалізацію вміння ставити запитання, прийняття обґрунтованих рішень [93, с. 9].

Завдяки проектному методу навчання в учнів формуються навички дослідницької та інформаційної грамотності. При вивченні історії вони вчаться відрізняти об'єктивну інформацію від недостовірної в історичних джерелах, спростовувати фейкові та пропагандистські твердження. Школярі при проведенні досліджень формують навички конспектування, бібліографії та цитування джерел. Такі навички можна застосовувати й на інших предметах, що дозволяє учням переносити їх на інші наукові дисципліни [91, с. 15].

Проектний метод навчання зумовлює розвиток комунікаційних навичок співпраці та спілкування. У ході створення проектів учні діляться ідеями,

проводять дискусії та здійснюють поділ завдань. Проєкти вимагають ефективного спілкування, слухання та ведення діалогів. Шляхом співпраці між собою учні виховують у собі толерантність, вміння вільно висловлюватися, прикладати спільні зусилля для досягнення мети. Цінність таких навичок потрібна не лише в період навчання, а й у повсякденному житті [93, с. 9].

Проєктна діяльність формує креативність та інноваційне мислення учнів. Школярі шляхом участі в проєктах розвивають творчий підхід при вирішенні певних завдань, виборі теми, методів дослідження та формату презентації. Проєктна діяльність формує нестандартне мислення та уяву, що є перевагою при створенні наукової новизни дослідження. Завдяки сформованому в проєктній діяльності інноваційному мисленню можливий певний внесок у науку [91, с. 16].

Завдяки проєктам відбувається підвищення мотивації учнів до навчання. Проєктна діяльність не є такою, що обмежується вчителем, тому завдяки своїй природній допитливості діти отримують стимул вирішувати дослідницькі (і не тільки) питання. Завдяки внутрішній мотивації школярів зростає їх інтерес до навчання [93, с. 10].

Шляхом участі в проєктній діяльності учні отримують можливість соціального та емоційного розвитку, що виходить зі співпраці між ними. Школярі формують вміння встановлювати комунікативні зв'язки, формують навички спілкування та роботи в команді. Учні розвивають толерантне ставлення до інших та погляд на необхідність вирішення конфлікту. Проєктна діяльність формує впевненість учнів, позитивну атмосферу в класі та відчуття власної важливості. Також шляхом методу проєктного навчання у школярах виховується відчуття підтримки з боку оточуючих [91, с. 16].

Проєктна діяльність учнів формує розвиток міжпредметних зв'язків. Історичні проєкти можуть тісно перетинатися з лінгвістикою, технологіями, мистецтвом, географією та, зокрема, природничими науками. Наприклад, проєкт про промислову революцію, окрім аналізу першоджерел і написання історичного наративу, може передбачати створення візуалізацій, дослідження

промислового впливу на екологію й ознайомлення з тогочасними науковими досягненнями. Така міжпредметна інтеграція дає змогу сформувати в учнів уміння встановлювати всебічні зв'язки між науковими фактами, поняттями, законами, теоріями з різних галузей знань [93, с. 10].

Проектна діяльність стимулює розвиток основних життєвих навичок. Зокрема, учні шляхом дотримання виконання термінів вчаться бути організованими, розподіляти свій робочий та вільний час, ставити цілі та долати труднощі. Такі навички можна використовувати в різних ситуаціях та допомагають школярам соціалізуватися в суспільстві [93, с. 10].

Проекти виконують наступні функції. Першою є дослідницька, яка полягає в формуванні актуальності теми, пошуку інформації, її аналізі. В контексті вивчення історії необхідною вимогою є визначення достовірності документів, рівня їх достовірності та інформативності [98, с. 33].

Другою функцією є аналітична, зумовлена необхідністю аналізу зібраних матеріалів. При цьому є можливість зіставлення інформації з різних джерел. Школярі мають змогу створити цілісну картину з окремих структурних елементів, які вони отримали в результаті пошуку матеріалів [96].

Третьою функцією проектної діяльності є прогностична, яка полягає в необхідності прогнозу результатів проекту на етапі формування його теми, завдань і гіпотез. Прогноз у сфері історичної науки можливий із позиції минулих подій [98, с. 34].

Четвертою функцією проектів є перетворювальна, за допомогою якої відбувається інтелектуальна та світоглядна трансформація учнів та їх можливий внесок в окремі історичні теми [96].

П'ятою функцією проектів є унормувальна. Це означає, що проекти виконуються за певною строгою схемою починаючи від формування завдань і завершуючи захистом досліджень. Шляхом проектної діяльності виконується освітній процес [98, с. 34].

Шостою функцією проєктів є конструктивна. Вона полягає в тому, що учні можуть здійснити внесок в окремі галузі знань або актуалізувати питання морально-ціннісних орієнтацій і суспільних норм [96].

Згідно із психолого-педагогічною літературою проєкти можна поділити на наступні групи. Перша група класифікації проєктів відбувається за діяльністю, яка домінує. Відповідно до неї вони поділяються на дослідницькі, пошукові, творчі, рольові, прикладні та інформаційні [91, с. 22].

Дослідницькі проєкти чітко структуровані, вибудовуються відповідно до мети, актуальності предмета дослідження, продуманості методів та засобів навчання. Вони повністю підпорядковані логіці дослідження й мають відповідну структуру: тема дослідження (зазвичай проблемна), аргументація її актуальності, визначення предмета й об'єкта, завдань і методів дослідження, визначення методології дослідження, висунення гіпотез розв'язання проблеми та визначення шляхів її розв'язання [95, с. 405].

Творчі проєкти відрізняє від інших відповідне оформлення результатів. Творчі проєкти не мають детально опрацьованої структури спільної діяльності учасників, вона розвивається підпорядковуючись кінцевому результату, прийнятій групою логіці спільної діяльності, інтересам учасників проєкту. Вони заздалегідь домовляються про заплановані результати і форму їх представлення – рукописний журнал, колективний колаж, відеофільм, вечір, свято тощо. І тоді потрібні сценарій фільму, програма свята, макет журналу, альбому, газети [91, с. 22].

Ігрові проєкти передбачають їх реалізацію в формі гри. Учасники обирають собі ролі, визначені темою проєкту. Важливим аспектом ігрових проєктів є наслідування школярами особистостей із літературних творів або реального життя, їх відносин з іншими персонажами. Ігрові проєкти характеризуються високим ступенем творчості. Як у творчих проєктах, тут структура на самому початку є нечіткою й формується до завершення проєкту [98, с. 45].

Інформаційні проєкти спрямовані на пошук та обробку інформації. У такого роду роботі школярі її зіставляють та аналізують. Інформаційні проєкти націлені на оволодіння їх учасниками навиками збору, аналізу та узагальнення фактів. Для таких проєктів потрібна добре продумана структура, яка повинна коригуватися в ході роботи над ним. Інформаційні проєкти можуть бути складовою частиною дослідницьких [91, с. 23].

Практико-орієнтовані проєкти передусім націлені на кінцевий результат навчальної діяльності. Відтак, їх виконання вимагає розробки доволі детального сценарію або плану дій із зазначенням функцій кожного з учасників. Особливого значення у цьому типі проєктів набуває координаційна робота учителя яка може здійснюватись у формі поетапного консультування тощо [95, с. 405].

За характером контактів проєкти поділяються на внутрішні й міжнародні. Внутрішні (регіональні) проєкти – це форми навчання, які організовуються всередині однієї школи або між школами однієї країни. Учасниками міжнародних проєктів є представники різних країн [94].

Виділимо також наступні критерії класифікації проєктів:

- за предметно-змістовною галуззю знань – монопроєкти в рамках однієї галузі знання та міжпредметні проєкти;
- за предметно-змістовною сферою інтересів: екологічні, правові, телекомунікаційні, філологічні, політехнічні, інформаційні, художні;
- за характером координації проєкту: безпосередній (гнучкий, жорсткий) та опосередкований (неявний, що імітує учасника проєкту);
- за характером контактів: серед учасників однієї школи, класу, міста, регіону, країни, різних країн світу;
- за характером партнерських взаємодій між учасниками проєктної діяльності – кооперативні, змагальні, конкурсні;
- за кількістю учасників проєкту – особистісні (одноосібні або за участю двох партнерів, які знаходяться в різних школах, регіонах, країнах), парні (між парами учасників), групові (між групами учасників);

- за тривалістю виконання проєкту – короткострокові (для вирішення невеликої проблеми або частини більш складної проблеми), які можуть бути розроблені на кількох уроках за програмою одного предмета чи як міждисциплінарні; середньої тривалості (від тижня до місяця); довгострокові (від одного до декількох місяців);
- за формою презентації (захисту): пленарні, стендові, мультимедійні, рольові, творчі, змішані (найбільш поширені) [91, с. 24–25].

Отже, проєктний метод навчання отримав визнання у передових країнах світу завдяки спрямуванню на особистісну орієнтацію учнів у навчальному процесі та здобуття знань, які можна використати на практиці. Порівняно із традиційними методами навчання проєктна діяльність зумовлює роль учнів, які виступають не пасивними слухачами, а є активними учасниками навчального процесу в школі та комунікації з іншими школярами. Проєктний метод навчання виконує дослідницьку, перетворювальну, прогностичну, унормувальну, аналітичну та конструктивну функції, що створюють умови для внеску учнів у наукові знання та розвитку особистості школярів. Проєктний метод навчання класифікується відповідно до багатьох критеріїв, які визначають терміни створення проєкту, кількість і походження учасників, форму його презентації тощо.

2.2. Основні етапи та принципи організації проєктної діяльності у вивченні історії в закладах загальної середньої освіти

Етапи та принципи організації проєктної діяльності залежать від характеру проєктів та є виявами їх особистісно орієнтованого та практичного призначення.

Проєктна діяльність полягає у використанні різноманітних проблемних, дослідницьких, пошукових методів, за допомогою яких можна здобути результат, що має практичне значення для учнів. Цілі проєкту здобуваються завдяки стимулюванню критичного, аналітичного мислення учнів, їх дослідницьких та творчих вмінь, самостійного прийняття рішень. Важливими

факторами проєктної діяльності є також міждисциплінарний підхід вирішення поставлених завдань, здатність прогнозувати результати, вміння встановлювати детермінітивні зв'язки. У цілому проєктний метод навчання спрямований на активну пізнавальну діяльність учнів, які вирішують близькі їм проблеми [92, с. 10].

Методичні умови застосування проєктної технології навчання історії передбачають підготовленість учителя історії до організації проєктування; актуальність і значущість для учнів проблеми, що розв'язується під час проєктної діяльності; проведення вчителем розподілу ролей між учасниками проєкту; дотримання ними чіткої структурованості змістовної частини проєкту; застосування дослідницьких методів під час роботи над проєктом; заохочення педагогом активного використання різноманітних методів роботи з інформацією; самостійна робота учнів та ін. [90, с. 119].

Проєкт має такі структурні елементи:

- визначення мети проєкту й постановка проблеми;
- складання плану проєкту, який передбачає терміни, коло учасників та форми презентації;
- план реалізації (розподіл завдань між групами; визначення джерел інформації; аналіз і систематизація інформації, висування гіпотез; оформлення результатів у письмовому вигляді; проведення презентацій проєктів у формі звіту, прес-конференції, круглого столу, широке застосування учнями альбомів, плакатів, фото- та відеоматеріалів);
- загальне обговорення результатів дослідження [94].

Успіх проєкту залежить від бажання учнів вирішувати певні проблеми, самостійно мислити, працювати в колективі, застосовувати знання на практиці та отримувати прогнозований результат [91, с. 17].

Варто відзначити необхідність проходження проєкту через наступні етапи через потребу досягнення його ефективності. Перший (початковий) етап характеризується формуванням теми та ідей проєкту, визначення рівня дослідженості проблеми. У рамках вказаного етапу відбувається збір даних,

з'ясовується актуальність теми, формулюється гіпотеза шляхом прогнозування результатів [95, с. 405].

Вибір тематики може бути різним у залежності від ситуативності навчального процесу. В урочний час вчителі можуть самі обирати теми відповідно до тем уроків, а в позаурочний – це прерогатива самих учнів, які при цьому опираються на власні знання, інтереси та досвід. Тема повинна бути обрана таким чином, щоб можна було вирішувати практичні завдання шляхом використання міжпредметних зв'язків та знань школярів із повсякденного життя [91, с. 18–19].

Формування проблеми проєкту є важливою з огляду на те, що в її контексті вирішується все завдання. Основна проблема повинна стимулювати допитливість учнів. Вона повинна бути відкритою, дискусійною, сприяти зацікавленості учнів та їх науковим пошукам. Основна проблема має зацікавити учнів і бути такою, щоб школярі могли в її контексті висловлювати свої думки та здійснювати творчий підхід до вирішення певних питань. Значення проблеми також полягає в тому, що в її рамках досягається мета проєкту та спрямовується робота школярів. Основна проблема обирається відповідно до зацікавленостей учнів та їх життєвого досвіду, оскільки саме цей фактор сприяє їх готовності до виконання освітніх вимог. Дослідницькі питання в рамках проєкту повинні бути важливими й актуальними для суспільства. Основна проблема спрямовується на здобуття результатів навчання. Її формулювання на початковому етапі не є остаточним, оскільки воно може потребувати коригування з огляду на можливість виникнення фактів, невідомих до формування теми проєкту. Роль вчителя в формуванні проблеми полягає в задаванні напряму її вирішення та часових обмежень [93, с. 11–12].

Робота над кожним проєктом починається з конференції (зборів усієї групи або класу), на якій учні пропонують теми проєктів. Вчитель також повинен висловити пропозицію з цього приводу. Темою проєкту, як правило, стає найцікавіша, на думку більшості учнів, пропозиція [92, с. 9].

На другому етапі відбувається розробка проєкту. На ньому вибирають виконавців, формується команда, в межах якої розподіляються обов'язки. Відбувається планування роботи та планування контролю, а вчитель коригує цей процес [47]. Проєкт фактично поділяється на декілька міні-проєктів відповідно до кількості учнів або груп учнів [92, с. 9].

Виконання другого етапу проєкту починається з планування діяльності для вирішення проблеми. Планування є важливою процедурою, від ефективності якої залежить вся подальша робота над проєктом. Воно передбачає виділення часу на проєктну підготовку. На другому етапі також необхідно розподілити проєкт на етапи реалізації та продумати види діяльності для кожного етапу. Важливо окреслити терміни реалізації етапів проєкту та переконатися в можливості досягнення цієї мети, реалістичності виконання завдань [93, с. 19–20].

Третій етап – це реалізація проєкту. У його рамках відбувається інтегрування й акумулювання інформації з урахуванням теми та мети, її підготовка, створення фото- та відеоматеріалів проєкту. Також відбувається контроль над проміжними результатами, які можливо змінити, керування роботою учнів [95, с. 405]. Також проходить процес обробки інформації в великій групі та обговорення змісту й форми звіту [92, с. 9].

Третій етап проєктної діяльності не обходиться без набування учнями знань і навичок, які можуть їм пригодитися в майбутньому. Реалізація проєкту зумовлюється практичними діями учнів. Саме на вказаному етапі відбувається пошук інформації. Учні вчать самостійно мислити, здобувати навички критичного й аналітичного мислення, застосовуючи знання не лише з історії, а й інших наукових дисциплін. Також школярі отримують можливості розвивати вміння командної роботи. Спільна робота над проєктом на третьому етапі вчить учнів доводити справу до кінця. Вони повинні задокументувати результати своєї праці, а саме – написати повідомлення, зробити аудіо- чи відеозапис, оформити альбом, колаж, стінгазету тощо [92, с. 6–7].

Четвертим етапом є завершення проєкту. У його рамках проходить презентація та захист проєкту. Вона може відбуватися в формі наукової доповіді, ділової гри, демонстрації відеофільму, екскурсії, телепередачі, наукової конференції тощо. На цьому етапі обов'язковим є зіставлення прогнозів та результатів дослідження, підбиття підсумків. Також необхідно обговорити проєкт та зробити висновки про сформовані навички [94].

Однією з важливих позитивних рис четвертого етапу проєкту є те, що учні вчаться умінню зв'язно, логічно, послідовно та коротко презентувати результати своєї роботи не тільки вербально, а й візуально, з використанням графічних та мультимедійних можливостей сучасних інформаційних технологій (створення публікацій, презентацій та веб-сайтів). При цьому мережа Інтернет розглядається як специфічний навчально-методичний комплекс, що забезпечує технічну, методичну й організаційну підтримку навчального процесу [90, с. 119].

Проектному методу навчання притаманні такі особливості:

- робота в малих групах, які здійснюють пошук вирішення дослідницької проблеми;
- виконання завдань, які виходять за межі навчальної програми, з метою формування у школярів професійних здібностей;
- природна інтеграція базових навичок та вмінь і розвиток міжкультурної компетенції;
- реалізація міжпредметних зв'язків та фонових знань у процесі розв'язання проблеми [92, с. 10].

У проєктній діяльності вчитель має значення не як керівник чи організатор навчального процесу, а як рівноправний партнер. Він може давати поради й рекомендації при підготовці певних завдань. Вчитель, як і інші учасники проєкту, вступає у колективну взаємодію і несе відповідальність за навчально-проєктну діяльність [91, с. 15].

Існує декілька класифікацій принципів організації проєктної діяльності. В. Долід та П. Долганов виділяють сім принципів, в основі яких перебуває

розвиток особистості. Першим є зв'язок навчання з реальним життям. У цьому контексті учні здобувають практичний досвід, пов'язаний із суспільними викликами та має реальне втілення. У рамках реалізації проєкту учні виконують роль істориків, археологів та соціологів, що дає їм змогу полегшити засвоєння знань з історії та процес дослідження [93, с. 7].

Другим принципом проєктного методу навчання є принцип актуальності. Тема проєкту повинна бути актуальною й цікавою для аудиторії й самих учнів, які його складають. Учні вирішують важливі дослідницькі завдання, висувують гіпотези, досліджують та аргументують різні погляди, які стосуються теми проєкту [93, с. 7].

Третім принципом проєктного методу навчання є принцип відповідальності. Відповідальним за навчання є учень, оскільки саме він, а не вчитель, задає тему проєкту, визначає завдання, шляхи його реалізації, форму презентації тощо [92, с. 17].

Четвертим принципом проєктного методу навчання є принцип співробітництва та партнерства. Учні здійснюють співпрацю в рамках проєкту, поділяючись на групи та здійснюючи комунікацію між собою. Школярі мають змогу дискутувати, спільно вирішувати дослідницькі проблеми, обмінюватися досвідом та ідеями. Все це створює можливість навчання вільного висловлювання думки учнями та вміння взаємодіяти з оточуючими [93, с. 7].

П'ятим принципом проєктного методу навчання є принцип саморозвитку. У ході створення проєкту учні розвивають логічне і критичне мислення, вміння висловлювати свою думку, наводити аргументи в контексті розвитку вміння дискутувати. Школярі також формують здатність оцінки історичних фактів, вміння вирішувати складні історичні проблеми та визначати достовірність певних історичних документів [92, с. 18].

Шостим принципом проєктного методу навчання є принцип рефлексивності та метапізнання. Це означає, що учні роздумують над процесом навчання та реалізацією тем проєктів. Школярі оцінюють власні перспективи розвитку та обирають власні напрями реалізації себе як

особистостей. Учні отримують змогу формувати власні здібності та використовувати їх при вирішенні різноманітних завдань [93, с. 8].

Сьомим принципом проектного методу навчання є принцип узгодження з цілями історичної освіти. Учні формують історичне мислення, за допомогою якого вони аналізують теперішнє і прогнозують майбутнє з позиції розвитку подій у минулому. Виконуючи проекти, школярі з'ясовують передумови та джерела зародження певних важливих для суспільного розвитку явищ, вчать критично аналізувати первинні та вторинні джерела, оцінювати історичні наративи та будувати власні інтерпретації історичних подій [92, с. 18].

С. Мірошник також виділяє сім принципів організації проектної діяльності, в основі якої перебуває її організаційна складова:

- принцип прогностичності – здійснення прогнозу майбутнього стану об'єкта;
- принцип унормованості – проходження всіх етапів проекту;
- принцип покроковості – поступовий перехід через всі етапи по черзі;
- принцип зворотного зв'язку – потребує одержання інформації про кожен проектну дію, визначення її результативності та коригування діяльності за потреби;
- принцип продуктивності – в основі проектної діяльності – прагматичність, оскільки така діяльність зорієнтована на одержання результату, що має прикладне значення;
- принцип культурної аналогії означає, що результати проектування повинні відповідати певним культурним зразкам;
- принцип саморозвитку передбачає розвиток суб'єкта проектування (в нашому випадку – учня) в активній діяльності для досягнення спланованої мети [96].

Отже, проект є спеціальним завданням для учнів, заданим самими школярами, в контексті якого вони самі мають проявляти ініціативу й бажання для вирішення проблеми. Етапи організації проекту побудовані таким чином, що вирішення питань проектної діяльності вирішуються відповідно за строго

заданим алгоритмом. Згідно з принципами проєктної діяльності вона покликана засвоювати нові знання учнів не шляхом запам'ятовування чи зазубрювання, а співробітництва в рамках певного шкільного колективу, яке дає можливість плідних дискусій, висловлення дітьми своїх думок, створення умов для виховання людських якостей (толерантність, вміння соціалізуватися в суспільстві, доброзичливість тощо). Саме наступним шляхом школярі можуть пристосуватися до нових умов життя.

РОЗДІЛ 3. Основні форми та методи правозахисної діяльності Василя Стуса

3.1. Формування світогляду Стуса та його участь у русі шістдесятників

Становлення Василя Стуса як особистості, мислителя, поета та правозахисника відбувалося в надзвичайно складних історичних і соціокультурних умовах, які формували його внутрішній світ, громадянську позицію, моральний вибір і напрям життєвої боротьби.

Народившись у селянській родині на Вінниччині в 1938 році – в самому серці радянської колективізації та репресій – Стус із перших років життя став свідком руйнівної політики радянського режиму. Його родина була змушена залишити село Рахнівка через страх перед репресіями й переселитися до індустріального Сталіно (сучасного Донецька), що стало першим актом втрати зв'язку з рідним культурним середовищем, глибоко національним за своєю суттю. Життя у чужому, зросійщеному місті, робітниче середовище, важка праця батька на хімічному заводі та брак національного духовного простору лише загострили внутрішню потребу юного Василя зберігати ідентичність, культурну пам'ять і моральні орієнтири [43; 50].

Попри складні життєві обставини, Стус вирізнявся великою працьовитістю, дисципліною та жагою до знань. Успішне закінчення середньої школи зі срібною медаллю, вступ на історико-філологічний факультет педагогічного інституту – це не просто освітні досягнення, а шлях пошуку істини, системного пізнання національної історії, літератури, філософії. Саме в студентські роки Стус почав формувати своє критичне мислення, аналізувати суспільні явища та поглиблено вивчати твори не лише українських класиків, а і європейських філософів, зокрема Камю, К'єркегора, Ніцше. Ці знання заклали філософське підґрунтя його світогляду, що базувався на екзистенційних цінностях: відповідальності, свободі, гідності.

Водночас у Сталіно він долучився до місцевого літературного гуртка «Обрій», де зустрів однодумців – молодих людей, які прагнули творчої свободи й культурного самовираження в умовах репресивного режиму. Літературна творчість була для Стуса не лише самореалізацією, а й формою протесту – спробою утвердити національне слово в зросійщеному інформаційному просторі [7; 72].

Переїзд до Києва і вступ до аспірантури в Інституті літератури імені Т. Шевченка АН УРСР у 1963 році став новим, якісним етапом у його розвитку. У столиці Стус поринув у середовище шістдесятників – інтелектуальної еліти, яка намагалася відстояти гуманістичні цінності в умовах «відлиги». Він швидко здобув авторитет як поет і мислитель, його літературні твори відзначалися філософською глибиною, стилістичною оригінальністю та патріотичним пафосом. Проте у своїх віршах і статтях він не лише оспівував красу українського слова, а й відкрито засуджував свавілля влади, зневагу до людини, нищення національної культури [39].

Особливу роль у формуванні правозахисних переконань Стуса відіграв також його глибокий християнський гуманізм. Попри офіційний атеїзм, він постійно звертався до моральних категорій добра і зла, гріха і каяття, свободи волі. У його щоденниках, листах і віршах простежується усвідомлення людини як духовної істоти, відповідальної за власні вчинки перед собою, народом і Богом.

Також значну роль у формуванні особистості Василя Стуса відіграли не лише обставини дитинства, середовище й родинне виховання, а й життєвий і професійний шлях, що сформував його як духовного лідера, інтелектуала і правозахисника. Особливо важливими етапами цього становлення були роки навчання, трудової діяльності, літературного дебюту та аспірантури, які припали на кінець 1950-х – початок 1960-х років.

Після закінчення педагогічного інституту в Сталіно (тепер Донецьк) у 1959 році Василь Стус розпочав педагогічну діяльність, працюючи вчителем української мови й літератури в селі Таужне на Кіровоградщині. Однак уже

через три місяці його призвали до лав Радянської армії, де він проходив службу на Уралі. У цей період він активно читає, пише вірші, захоплюється німецькою поезією, зокрема творами Гете та Рільке, перекладає їх українською. На жаль, більшість цих перекладів згодом було конфісковано КДБ і втрачено, що стало одним із перших проявів репресивної цензури у його житті [37; 62].

Вихід перших поезій Стуса в 1959 році в «Літературній Україні» під супроводом напутнього слова Андрія Малишка позначив початок його публічної літературної діяльності. У 1961–1963 роках він викладав у Горлівці, а потім працював шахтарем на підземних роботах у Донецьку [39]. У 1963 році Стус короткий час працює редактором україномовного відділу газети «Соціалістичний Донбас», де також зустрічається з проявами ідеологічного контролю, обмеженням свободи слова та упередженим ставленням до української мови. Проте саме в цей період він остаточно усвідомлює себе як частину культурного спротиву системі – через мову та поезію [85].

Восени 1963 року Василь Стус вступає до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР у Києві, де спеціалізується з теорії літератури. Тема його дисертації – «Джерела емоційності художнього твору» – свідчить про глибокий інтерес до естетичних і філософських вимірів літератури [10, с. 127]. У цей час він не лише розвивається як дослідник, але й активно творить: готує першу збірку поезій «Круговерть», пише літературно-критичні статті, перекладає твори Гете, Рільке, Лорки.

У Києві Стус долучається до активного культурного життя: стає учасником Клубу творчої молоді, який очолював Лесь Танюк. Саме в цьому середовищі – серед шістдесятників – формується його активна громадянська позиція. Він спілкується з Аллою Горською, Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Ліною Костенко – представниками інтелектуальної еліти, що намагалася зберегти українську культуру, мову та історичну пам'ять в умовах ідеологічного тиску.

Одна з найважливіших і переломних подій у житті Василя Стуса відбулася 4 вересня 1965 року в київському кінотеатрі «Україна». Цього дня

проходила прем'єра фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», яка зібрала численну творчу інтелігенцію Києва. Користуючись можливістю публічного виступу перед великою аудиторією, Василь Стус, а також Іван Дзюба і В'ячеслав Чорновіл, піднялися зі своїх місць і закликали присутніх встати на знак протесту проти хвилі арештів українських митців і науковців, що розпочалася влітку того ж року [37; 74; 75].

Цей виступ мав велике значення не лише як конкретний акт непокори, а й як початок відкритого дисидентського руху в УРСР. Вперше після сталінських репресій українські інтелігенти публічно виступили проти системи, ризикуючи свободою, кар'єрою, а зрештою й життям [51, с. 59]. За цей крок Василя Стуса негайно виключили з аспірантури Інституту літератури ім. Тараса Шевченка, що фактично означало позбавлення можливості наукової та академічної кар'єри [83].

Після вигнання з аспірантури поет залишився без засобів до існування, змушений був працювати фізично – літредактором, вантажником, кочегаром. Але попри тиск, переслідування й контроль з боку КДБ, він не припинив ні творчості, ні внутрішнього спротиву. Акція протесту в кінотеатрі стала для нього початком довгого шляху боротьби за права людини, за національну ідентичність і проти тоталітарної машини, яка прагнула стерти український голос.

Зазначимо, що ще задовго до участі у відкритих акціях протесту Василь Стус проявив себе як людина із чіткою громадянською позицією, для якої захист української мови, культури та ідентичності був не лише творчим, а й моральним обов'язком. Особливо яскраво ця позиція виявилась у 1962 році, коли Стус працював учителем української мови та літератури в Горлівці – місті, де російська мова домінувала в усіх сферах суспільного життя [2, с. 53]. Саме тоді стався конфлікт, пов'язаний з використанням української мови в освітньому процесі. Стус, обурений байдужістю й мовною політикою, яка фактично витісняла українську з публічного простору, написав відкритого листа до поета Андрія Малишка. У цьому листі він не лише виступив проти

русифікації Донбасу, але й чітко виклав позицію про необхідність активного захисту української мови як носія національної ідентичності. Саме так В. Стус виступив одним із перших проти мовної політики в СРСР, спрямованої на асиміляцію національних меншин у країні [20, с. 105; 57].

У літературній творчості Василя Стуса шістдесятництво набуло особливої форми глибокого художнього й філософського висловлення, що ґрунтувалася не лише на засудженні тоталітарного режиму, а й на виразному етичному імперативі. Його поезія стала актом внутрішньої свободи, способом збереження людської гідності та засобом протистояння системі, яка прагнула знищити ідентичність особистості та нації.

Фахова дослідниця творчості Стуса – Михайлина Коцюбинська – наголошувала, що поетична мова Стуса постає як синтез внутрішнього напруження й зовнішнього спокою, що дозволяло йому не лише фіксувати суспільну несправедливість, але й осмислювати її у категоріях добра, совісті, правди. Зіткнення внутрішнього «я» із зовнішнім абсурдом тоталітаризму у творчості Стуса виявляло його правозахисну позицію і породжувало феномен високої художньої відповідальності – поезія як акт моральної дії, де слово набувало значення чину [53, с. 35].

Іван Дзюба у праці «Свіча у кам'яній п'їтмі» відзначав, що психологічна структура особистості Стуса тяжіла до «полюса трагізму». На відміну від поетів, які черпають натхнення в повсякденності, Стус бачив у буденному відлуння екзистенційної кризи, абсурду, страждання. Його ліричний герой – це суб'єкт, що перебуває в постійному конфлікті з реальністю, де не лишилося місця свободі, але лишається місце для гідності. Саме в цьому виявляється одна з ключових ознак правозахисної позиції – не примирення зі злом, а утвердження в собі права чинити спротив [18, с. 752-753].

Не менш важливим є і те, що правозахисна позиція Стуса проявлялася у його відкритих листах, заявах, протестах – все це також є частиною його літературного спадку. Наприклад, звернення до державних органів, виступ на похороні Алли Горської, або публічні тексти на захист прав інших

політв'язнів. Ці документи, як зазначала Коцюбинська, є «біографією душі» «непересічної людської особистості в екстремальних умовах» [6, с. 220], що відображає «абсолютну внутрішню свободу» [6, с. 227].

У стусознавстві другої половини ХХ століття формується потужна аналітична лінія, яка трактує правозахисну поставу Василя Стуса не лише як політичну опозиційність, а як глибоко інтерналізовану етичну ідентичність, що виражається через його художню й епістолярну творчість. За К. Москальцем громадянська позиція В. Стуса виходить із внутрішнього онтологічного запиту на істину й моральну відповідальність. Відтак, ідеї *amor fati* (любові до долі) та кшталтування (формування себе як характеру) в Москальцевій інтерпретації стають ключами до розуміння того, як у Стуса формується концепт свободи як внутрішнього ядра особистості. І саме ця свобода – «автаркічна», самодостатня, принципова – є визначальною рисою його правозахисної поетики [61, с. 704].

Інша важлива лінія інтерпретації представлена в психоаналітичному підході Ніли Зборовської. На її думку, правозахисна діяльність Стуса набуває характеру сакрального служіння – не зовнішнього, обставинного, а сутнісного, як вияву ідеї «етичної самотності» перед обличчям неправди [48, с. 321; 49].

Важливу роль у формуванні внутрішнього профілю правозахисника відіграє й Стусова філософська та поетична рефлексія, яку фіксує, зокрема, Юрій Бедрик у контексті аналізу праці «Феномен доби». У ній поет розгортає концепт трьох сфер людського «я», де третя сфера – «виключного драматизму» – виявляє себе як художній простір духовного спротиву. Саме ця сфера, в якій моральна свідомість гранично концентрується, є основою його збірки «Палімпсести», написаної в умовах репресії та ув'язнення. Правозахисна позиція Стуса в цій збірці проявляється не через декларації, а через глибокий, стражденний, але впертий внутрішній монолог – форму дисидентського буття, вивершеного у поетичне слово [34].

Знаковим у цьому контексті є те, що саме збірка «Палімпсести» стала об'єктом глибокого осмислення в літературному дискурсі української

діаспори. У вступній статті Юрія Шереха до першого видання збірки, що побачила світ у 1986 році у видавництві «Сучасність», прозвучала вражаюча метафора, яка окреслює духовну постать Стуса як «психічний комплекс камікадзе високої й остаточної життєвої місії» [84, с. 233]. Така інтерпретація свідчить про сприйняття поета як людини, цілковито відданої ідеї, що свідомо жертвує собою заради вищої правди й національної гідності.

Цю ідею доповнює Дмитро Стус у монографії «Василь Стус: життя як творчість» (2004), де аналізує екзистенційну стратегію життя «на межі» – між життям і смертю, між особистим і колективним, між мовчанням і словом. На думку Д. Стуса, правозахисна місія поета виявляється в тому, що він, на відміну від багатьох сучасників, не погоджується мовчати. Його несхитність – вияв морального радикалізму, а в поезії вона перетворюється на форму публічного свідчення, яке несе відповідальність перед майбутнім [11, с. 7].

Лариса Подкоритова у своєму есеї «Василь Стус: анамнез захворювання» пропонує концепцію аналізу особистості поета на основі його художньої продукції, в якій виявляється комплекс домінантних рис: виняткова сенситивність, загострене моральне чуття, емпатія, схильність до філософічного рефлексування та глибокий художній тип мислення. Ці риси свідчать про меланхолійний темперамент Стуса – тип, що, згідно з класичною психологією, характеризується чутливістю до страждання, інтенсивною внутрішньою роботою та схильністю до самоаналізу. Саме в цьому психічному складі можна вбачати підґрунтя його правозахисного вибору: здатність до морального співстраждання породжувала відповідальність за Іншого як імператив дії [17, с. 15; 58, с. 265-266]. У цілому Василь Стус – постать, у якій поєдналися поет, правозахисник, інтелектуал і мученик тоталітарної системи, який у своїй творчості висловлював свою громадянську позицію [67; 82].

Поетична творчість Стуса виявляє філософську глибину, сповнену трагічного екзистенціалізму, болю, внутрішньої боротьби, але водночас і непохитної віри в моральну вищість правди над страхом. У його віршах

простежуються мотиви неволі, страждання, самопожертви, але водночас – духовної перемоги. Вірші, написані у неволі, несли не тільки естетичне, а й документальне значення – вони фіксували стан свідомості українського інтелігента, який залишався людиною навіть тоді, коли вся система працювала на його дегуманізацію [36].

Великим є внесок Василя Стуса у розвиток української літературної критики та наукової думки. Його праця «Феномен доби (Спроба феноменології сучасного українського поета)» становить глибокий аналіз творчості Павла Тичини як символу пристосництва і трагедії митця, який відмовився від правди задля виживання. Стус розглядає Тичину як поета надзвичайно обдарованого, але зламаного добою. У цій праці Стус демонструє критичний підхід до аналізу літературного процесу, високу мовну культуру та сміливість мислення, яке не схиляється перед авторитетами, а шукає істину [12, с. 6].

Надія Світлична писала у своїх спогадах, що В. Стус відіграв важливу роль у культурному житті шістдесятників. Вона згадувала: «у літературному процесі шістдесятників В. Стус виступав водночас як молодий талановитий поет і уважний наставник ще молодших поетів. Він не просто вболівав за молоду поезію, а домагався, щоб молодим талантам не перешкождали розквітнути». Як бачимо, письменник намагався вирішити проблему розвитку української літератури в 1960-х рр. на рівні громадськості [16, с. 195].

Не менш значущою є перекладацька діяльність Василя Стуса. Він працював над перекладами творів Гете, Рільке, Бодлера, Кіплінга, Війона, вкладаючи в цю працю не лише філологічну майстерність, а й ідеологічну позицію. Через переклади Стус прагнув інтегрувати українську мову в європейський культурний контекст, засвідчити її спроможність передавати найвищі зразки духовного досвіду людства [16, с. 120].

Особливе місце в спадщині Стуса займають його листи – інтелектуальні й моральні маніфести, в яких поєднуються особиста позиція, філософська рефлексія та критика соціально-політичної дійсності. Його листи до родини,

друзів, товаришів по табору, а також відкриті звернення до радянських інституцій стали документами правозахисного руху. Ці тексти відзначаються високою мовною культурою, глибиною суджень і принциповою позицією щодо права на свободу думки. У них майже відсутня приватна інформація, натомість домінує осмислення часу, аналіз літературних і політичних процесів, спроба зберегти гідність в умовах тотального приниження [42, с. 269].

У таборах суворого режиму, де Стус провів останні роки свого життя, поезія залишалася для нього не лише засобом самовираження, а й духовною зброєю. Попри постійний контроль, вилучення зошитів, знищення рукописів, В. Стус не припиняв писати.

Близько півтори тисячі віршів, написаних у таборі, не збереглися – вони були знищені радянською владою або не змогли дійти до волі. Однак навіть ті, що залишилися, стали свідченням внутрішньої незламності. В одному з листів, написаному з табору, він зазначає, що радянська влада забрала в нього інстинкт самозбереження та засіб існування як людини [5]. Це засвідчує не лише особисту мужність, а й глибоке усвідомлення свого духовного суверенітету – права бути собою навіть у неволі.

Цензура та заборона на публікацію творчості Василя Стуса стали одним із найжорсткіших механізмів радянського тиску на його особистість і правозахисну позицію. Упродовж усього життя поет залишався під фактичною забороною, яка охоплювала не лише художню літературу, але й його публіцистику, епістолярну спадщину, літературознавчі розвідки та переклади. Радянська влада системно використовувала цензуру як спосіб знищення інакомислення, а творчість Стуса сприймалась не просто як поетичне висловлювання, а як загроза ідеологічній монополії тоталітарного режиму.

Ще на початку 1960-х років, коли Стус тільки розпочинав літературну діяльність, стало очевидно, що його стиль, зміст творів та життєва позиція не відповідають вимогам соцреалізму. Дебютна збірка В. Стуса «Круговерть», підготовлена до друку в 1965 році, була відхилена редакцією видавництва

«Молодь» без детального пояснення. Причиною стали не стільки художні якості, скільки «неблагонадійний» світогляд автора: внутрішня етична напруга, відчуття екзистенційної загрози, роздуми про духовну самотність і відповідальність особистості перед собою та суспільством. Такі теми викликали занепокоєння влади, адже вони виходили за межі дозволеного офіційного дискурсу [59].

Наступна збірка – «Зимові дерева» – попри підтримку деяких редакторів, не була надрукована в Україні. У 1970 році вона вийшла за кордоном у мюнхенському видавництві «Сучасність», що автоматично зробило її «антирадянською» в очах влади. У СРСР ця збірка одразу ж була заборонена, вилучалася з бібліотек, не обговорювалась офіційною критикою й фактично стала підставою для посиленого нагляду за автором [40].

Окрему трагічну історію має збірка «Веселий цвинтар», яку Стус створив у період після першого ув'язнення. Вона була поширена самвидавом – надрукована у вигляді машинописних примірників, кількість яких не перевищувала 12. Однак більшість із них були конфісковані під час обшуків, що проводилися органами КДБ [52].

Знищення рукописів, заборона на публікацію та намагання викреслити ім'я поета з літературного процесу були цілеспрямованими діями. Після другого арешту в 1980 році ці репресії стали ще жорсткішими. Усі його нові твори, написані в таборі, конфісковувались, листи вилучалися або не доходили до адресатів. За спогадами його дружини Валентини Попелюх, лише окремі вірші вдавалося передавати через листування або підпільно вивозити через друзів, які зберігали ці тексти, ризикуючи власною свободою. Цей період – 1980–1985 роки – ознаменувався найбільш інтенсивною творчістю поета, однак водночас і найбільшою ізоляцією. Твори Стуса потрапляли на Захід, але в СРСР продовжувала діяти абсолютна заборона на його ім'я.

Крім поетичних текстів, особливу увагу органів влади привертали літературознавчі та культурно-аналітичні праці Стуса. Зокрема, його знаменита есеїстична розвідка «Феномен доби (Сходження на Голгофу

слави)», присвячена творчості Павла Тичини, була розцінена як акт політичного наклепу. У цьому творі Стус не просто аналізував поетичний спадок Тичини, а вказував на моральну трагедію митця, який, під тиском репресій, змушений був пристосовуватись до вимог режиму. Це стало прямим викликом радянській культурній політиці, яка прославляла «соціалістичну» поезію Тичини, замовчуючи трагедію його особистості [71].

Зазначимо про офіційну дискредитацію творчості Василя Стуса як інструмент політичного тиску з метою усунення письменника з культурного простору [31; 88]. На замовлення КДБ були створені упереджені псевдонаукові рецензії, метою яких було скомпрометувати творчість Стуса в очах літературної критики, читацької аудиторії та передусім самої української інтелігенції. Однією з найвідоміших таких рецензій стала рецензія Арсена Каспрука – старшого наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. У своєму аналізі збірки «Зимові дерева» Каспрук вдається до відвертої дискредитації, називаючи поезію Стуса «ідеологічно ворожою», такою, що «викривлює образ радянського життя» і «породжує відчуття безвиході й соціального песимізму» [52; 54]. Такі рецензії були не просто критикою – вони слугували юридичною підставою для подальших репресивних дій, інструменталізуючи радянську філологічну науку в рамках політичних репресій.

Паралельно з кампанією публічної дискредитації радянські каральні органи здійснювали цілеспрямоване вилучення та знищення рукописів Василя Стуса. Під час обшуків, які супроводжували обидва арешти – у 1972 та 1980 роках – у поета вилучали всі наявні тексти: оригінали поезій, есеїстика, переклади з Гете, Рільке, Гайне, статті з філософії літератури, щоденникові записи. За спогадами сучасників і за даними з архівно-слідчих справ, лише під час першого арешту було вилучено понад 500 віршів і десятки аналітичних текстів. Лише незначна частина таборової творчості була врятована завдяки мужності дружини Валентини Попелюх, сина Дмитра та друзів, які переписували тексти з листів або намагалися передати їх за кордон [40].

Цензура щодо творчості Василя Стуса в СРСР не обмежувалась звичайним редагуванням чи відмовами у публікації – вона була інструментом цілеспрямованої політичної репресії. Радянська влада системно використовувала обмеження на доступ до літературної трибуни як форму покарання для неблагонадійних авторів, але у випадку Стуса цензура стала однією з головних форм боротьби з ним як із політичним опонентом. Його поезія, публіцистика, відкриті листи й аналітичні праці не лише викривали тоталітарний характер радянської системи, а й ставали моральною альтернативою офіційній пропаганді, що становило загрозу монолітності державної ідеології. Саме тому навіть поетичне слово Стуса розглядалося як «антирадянська діяльність» і кваліфікувалося в кримінальних статтях [1].

У своїх творах він сміливо порушував теми несвободи, нищення національної гідності, русифікації, духовного зубожіння, конформізму інтелігенції. Така відвертість робила його не просто письменником, а носієм громадянської позиції, яку радянська система прагнула ізолювати, стерти з культурного простору. Як свідчать матеріали кримінальних справ, саме літературні тексти Стуса – вірші, філософські роздуми, статті – неодноразово використовувалися як «доказова база» у фабрикованих звинуваченнях у «систематичній антирадянській пропаганді».

Зазначимо про повну відсутність можливості легального друку. Протягом усього життя Стуса жодна з його поетичних збірок не була надрукована офіційно в СРСР. Уже його перша збірка «Круговерть» (1965) була відхилена цензурою як така, що «не відповідає соціалістичним нормам». Наступна збірка «Зимові дерева», яка могла стати проривом для молодого поета, вийшла за межі країни завдяки сприянню друзів, але в СРСР була заборонена, а за сам факт публікації на Заході його переслідували ще жорсткіше [59].

Збірка «Веселий цвинтар» була підготовлена у вигляді машинописного самвидаву накладом у 12 примірників, більшість яких була конфіскована КДБ. Автор сам вважав її втраченою. Переклади Стуса, зокрема з Гете, Рільке,

Беннета, Еліота, теж не могли побачити світ у радянській Україні – і не лише з мовних причин, а з ідеологічних, адже поет надавав їм власного тлумачення, що не вписувалося в офіційний наратив [52].

І лише у 1980-х роках, уже після другого арешту Стуса, його вірші почали поширюватися в діаспорі: перші видання вийшли в Мюнхені, Парижі, Торонто, Нью-Йорку. Це були або переправлені із заслання фрагменти поезій, або тексти, які зберіглися в архівах друзів. Водночас на території СРСР навіть згадка імені Стуса в офіційній пресі була табуована [36].

Крім фізичної та інформаційної ізоляції, радянська влада використовувала інструменти ідеологічної дискредитації. У цьому активну участь брали офіційні науковці – зокрема ті, кого залучали до написання експертних рецензій для суду. У таких текстах поезія Стуса характеризувалася як «ворожа», «безідейна», «естетично шкідлива». Це дозволяло перетворити митця на фігуру, нібито далеку від «справжньої» культури – ізолювати його не лише юридично, а й культурно, унеможливити підтримку з боку широкої інтелігенції [42, с. 273].

Таким чином, цензура творчості Василя Стуса була не лише проявом боротьби з літературною опозицією – вона була частиною ширшої репресивної системи, спрямованої на знищення альтернативної думки, незалежного мислення та морального лідерства. Заборона на публікацію, конфіскація і знищення творів, викривальні рецензії, фабрикація кримінальних справ – усе це свідчить про те, що влада не стільки боялася його віршів, скільки – сили його духу, здатності впливати на людей словом.

І все ж, попри десятиліття замовчування, його поезія збереглася – завдяки самвидаву, закордонним виданням, підтримці родини, друзів і міжнародної правозахисної спільноти. Після смерті Стуса в 1985 році його творчість була реабілітована і почала друкуватися вже у вільній Україні. Сьогодні його поетичне слово стало не лише символом боротьби за гідність і свободу, а й невіддільною частиною національного культурного канону.

3.2. Основні форми та етапи правозахисної діяльності В.Стуса

Першим етапом правозахисної діяльності В. Стуса був 1965 р., коли відбулася його певна еволюція від культурницького до громадсько-політичного спрямування діяльності. Згадана участь в акції протесту проти арештів шістдесятників під час перегляду фільму «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 р. була одним із перших кроків правозахисту. Наступним етапом правозахисної діяльності були 1969–1972 рр. – період загострення радянських репресій. Тоді В. Стус написав відкритого листа проти розправи над І. Дзюбою, здійснив протест у «справі Полторацького» проти наклепів на В. Чорновола та ввійшов у Комітет Захисту Надії Строкатої. У період першого арешту В. Стус робив спроби листування з іншими дисидентами з метою продовження правозахисної діяльності.

У січні 1972 року Василь Стус став жертвою масштабних репресій, спрямованих проти українських дисидентів. Василь Стус потрапив під приціл через свою активну громадянську позицію, зокрема, за підтримку відкритих протестів на захист репресованих діячів української культури й науки – Валентина Мороза, Івана Дзюби, Івана Світличного та інших. Його було заарештовано за звинуваченням у «антирадянській агітації та пропаганді», якій послужили 14 його віршів та близько десяти літературознавчих і правозахисних статей. Особливу увагу викликало есе «Феномен доби», в якому він аналізував творчість Павла Тичини, підкреслюючи, як радянська система обмежує свободу митця. У вересні того ж року Київський обласний суд засудив Стуса до п'яти років таборів суворого режиму та трьох років заслання. Цей вирок став своєрідним знаком часу, коли будь-яка критика чи прояв інакомислення каралися найжорстокішими методами [32, с. 33; 40; 66, с. 16; 74].

Після арешту Василя Стуса помістили до слідчого ізолятора КДБ, де він перебував близько дев'яти місяців. Цей період позначився важкими психологічними й фізичними випробуваннями, але й одночасно – творчим

піднесенням. У цих суворих умовах народилась поетична збірка «Час творчості», що свідчило про подальше дотримання В. Стусом своїх переконань.

Щоб легітимізувати переслідування, радянська влада ініціювала ідеологічну атаку на творчість В. Стуса через залучення так званих «експертів», які мусили довести «шкідливість» його літературної спадщини. Одним із головних рецензентів став Арсен Каспрук – старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка, який у своїх оглядах працював у рамках ідеологічної цензури. У рецензії на збірку «Зимові дерева» Каспрук назвав поезію Стуса «декадентською», «ідейно збитковою» і «шкідливою», а самого поета звинуватив у зневазі до радянської дійсності й народу. Подібні оцінки звучали й щодо збірки «Веселий цвинтар», де, на думку рецензента, поет зображав радянських людей «бездушними манекенами», а його поезія була «злобливим белькотінням» та «свідомим наклепом». Ці висновки лягли в основу звинувачень проти В. Стуса у суді та стали підставою для його ув'язнення [73].

У вересні 1972 року Київський обласний суд визнав Василя Стуса винним у злочині за статтею 62 КК УРСР – «антирадянська агітація та пропаганда». Він був засуджений до 5 років позбавлення волі у таборах суворого режиму з подальшим 3-річним засланням. Цей вирок мав не тільки каральний, але й залякувальний характер, він служив попередженням іншим дисидентам і критикам системи [32, с. 34].

Сам Стус гостро коментував роль рецензента Каспрука і представників системи, що фабрикували політичні звинувачення. Він заявляв: «У зв'язку з цим я обвинувачую весь слідчий відділ КГБ, начальника в'язниці Сапожнікова, всю колегію суддів, прокурорів Макаренка, Малого і Погорілого, які чинили цей злочинний самосуд наді мною та моїми товаришами» [54, с. 46], бо вони свідомо сприяли масовим репресіям, виконуючи роль ідеологічних «карателів».

Відбувати покарання поет був змушений у таборах Мордовії, а пізніше – на примусових роботах у Магаданській області. У цих умовах Василь Стус не скорився системі та постійно проявляв протестну поведінку. Він неодноразово оголошував голодування, писав листи протесту до радянських органів влади, відкрито захищав права інших політв'язнів, відстоював їх гідність навіть у найскрутніших обставинах. За будь-яке, навіть найменше, порушення режиму чи за занадто відверте висловлення власної позиції Стуса жорстоко карали: його кидали у карцер, а списані зошити з віршами вилучали й спалювали. На жаль, більшість таборових творів поета було знищено, і лише небагато з них дійшло до волі завдяки листам, які він надсилав дружині. Таким чином, його поезія в ув'язненні стала не лише художнім твором, а й символом незламності духу, свідченням сили людської волі перед лицем системного насильства.

Умови утримання у таборах Мордовії, де Стус відбував покарання, були надзвичайно важкими: суворий клімат, важка фізична праця, погане харчування, відсутність медичної допомоги, постійні приниження і побої. Адміністрація табору систематично вилучала і знищувала його рукописи, намагаючись позбавити поета не тільки свободи, але й можливості творити та виражати свої думки. Проте частина творів Стуса змогла вийти з табору завдяки листам, адресованим його дружині Валентині Попелюх, яка стала його духовною опорою й активною учасницею правозахисного руху [65, с. 102].

Згідно зі спогадами сина В. Стуса Дмитра в умовах ув'язнення щодо дисидента кагебісти використовували різні методи «перевиховання» для того, щоб поет написав «покаянну». Д. Стус згадує: «До нього приїжджали. Розмови з гебістами, як він їх називав, були досить частими. Раз на місяць, раз на два місяці. Бо він був чи не єдиний в зоні, який підтримував всі голодівки, всі протести». Як бачимо, В. Стус навіть в умовах перебування в ув'язненні продовжував займатися правозахисною діяльністю [7, с. 125].

Після відбуття терміну ув'язнення у 1977 році Стуса не повернули додому, а відправили на заслання в Магаданську область, у селище Імені

Матросова, де він змушений був працювати на золотих копальнях – надзвичайно важких і небезпечних умовах праці. Навіть там він не припинив займатись літературною діяльністю, перекладами та листуванням [76, с. 88].

В цей період Василь Стус офіційно звернувся до Верховної Ради СРСР із заявою про відмову від радянського громадянства, назвавши його «неможливим для себе», адже «бути радянським громадянином – означає бути рабом» [71]. Цей крок свідчив про його повну непримиренність з режимом і про внутрішній протест, який він не залишав навіть в умовах найжорсткішого фізичного і морального тиску.

У 1978 році Стуса прийняли до Міжнародного ПЕН-клубу – престижної міжнародної організації письменників, яка виступала за захист свободи слова і прав людини. Цей факт став важливою міжнародною оцінкою його творчості та правозахисної діяльності, а також підкреслив широку підтримку, яку він мав поза межами СРСР [7].

У 1979 році, вже після відбуття першого терміну ув'язнення, Василь Стус зробив ще один вольовий і свідомо ризикований крок – вступив до Української Гельсінської групи (УГГ). Ця правозахисна організація була створена 1976 року і діяла на основі Гельсінських угод, які СРСР підписав у 1975 році, зобов'язуючись дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини [39].

Членство в УГГ не давало жодного захисту, але робило кожного її учасника мішенню для КДБ. Попри це, Стус приєднався до групи, адже вважав боротьбу за права людини невіддільною частиною свого життєвого покликання. У межах діяльності УГГ він:

- публікував публіцистичні тексти, в яких викривав свавілля радянських репресивних органів;
- підписував відкриті листи до міжнародних організацій, у яких вимагав звільнення українських політв'язнів;
- захищав інших ув'язнених, серед яких були Іван Світличний, Микола Руденко, Олекса Тихий [37; 43].

Його діяльність у групі ще більше загострила конфлікт із радянською владою. У Стуса не було ілюзій щодо наслідків: він прекрасно розумів, що за відкриту позицію йому загрожує нове ув'язнення. Але залишатися осторонь означало зрадити свої принципи. Стус ніколи не шукав вигоди чи безпечного компромісу – він залишився вірним своїй внутрішній правді до кінця.

Українська Гельсінська група (УГГ), створена 9 листопада 1976 року, стала важливою віхою у становленні правозахисного руху в Україні. Її виникнення було безпосередньою реакцією на підписання СРСР Гельсінського заключного акта 1975 року, в якому СРСР зобов'язався дотримуватися прав людини, зокрема громадянських, політичних, культурних та релігійних свобод. Однак попри підписані зобов'язання, радянська влада продовжувала систематичні репресії проти інакодумців, знищення національної ідентичності та порушення основоположних прав [80].

Головною метою Української Гельсінської групи було забезпечення дотримання гуманітарних положень Гельсінських угод на території України. Це включало моніторинг порушень прав людини, фіксацію випадків політичного переслідування, русифікації, утисків національних і релігійних меншин, порушення свободи слова, а також поширення цієї інформації як в межах країни, так і на міжнародному рівні. Важливим пунктом було домагання акредитації незалежної преси, участі українських представників у міжнародних форумах, на яких обговорювалися права людини, зокрема – у якості окремої делегації, що символізувало прагнення до української політичної суб'єктності. Як бачимо, організація зумовила вихід дисидентського руху на якісно новий, правозахисний рівень [35].

Склад групи був репрезентативним. До її лав увійшли відомі українські інтелектуали, науковці, письменники, військові, лікарі, правники. Серед них – Микола Руденко, Левко Лук'яненко, Петро Григоренко, Олекса Тихий, Оксана Мешко, Олесь Бердник, Ніна Строката, Мирослав Маринович, Микола Матусевич, Іван Кандиба та інші. Ці особистості відзначалися високим моральним авторитетом і неодноразово зазнавали переслідувань ще до вступу

до групи. Фактично всі члени УГГ були арештовані, засуджені до багаторічного ув'язнення в таборах суворого режиму або відправлені у заслання. Четверо з них – Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко та Василь Стус – загинули в ув'язненні. Це свідчить про надзвичайну жорстокість режиму щодо будь-яких форм легального спротиву, навіть якщо вони не мали збройного чи підривного характеру [41].

Василь Стус відіграв визначальну роль у діяльності Української Гельсінської групи, органічно поєднавши у своїй особі поета, правозахисника, інтелектуала та морального авторитета. Його приєднання до УГГ у 1979 році стало не просто черговим проявом опозиційної позиції, а глибоко усвідомленим актом громадянського спротиву, морального вибору і національного обов'язку, вкоріненого в його світоглядних засадах. Повернувшись із першого заслання, Стус розумів, що перебування на волі може бути короткочасним, однак не дозволяв собі залишатися осторонь, коли продовжувалися арешти, тиск, інакомислення переслідувалося з особливою жорстокістю, а українська культура й мова витіснялися з публічного простору [69, с. 42].

Долучившись до діяльності УГГ, Стус став одним з її найпослідовніших і найрішучіших членів. Він систематично долучався до підготовки публічних звернень, меморандумів, заяв та відкритих листів, у яких викривав факти політичних переслідувань, свавілля слідчих органів, катувань у таборах, обмежень у релігійній, мовній та культурній сферах. Особливу увагу він приділяв захисту заарештованих правозахисників, серед яких були В'ячеслав Чорновіл, Юрій Литвин, Олекса Тихий, Валерій Марченко, Олекса Горбаль, Василь Овсієнко. В. Стус не лише засуджував порушення прав людини, а й відкрито вимагав виконання зобов'язань, які Радянський Союз взяв на себе, підписавши Гельсінський акт 1975 року.

Діяльність Стуса мала яскраво виражений морально-викривальний характер. Він не обмежувався фіксацією фактів – у його текстах звучала глибока етична критика тоталітарного ладу, який ставив під загрозу не лише

права окремої людини, а й саму можливість існування вільного суспільства. Він звертався не тільки до національної, а й до міжнародної спільноти, прагнучи привернути увагу до трагедії України в межах СРСР і поставити питання про долю її культури, мови, церкви та народу в умовах колоніального підпорядкування [68].

Як наголошує дослідник Олександр Бажан, діяльність Стуса в межах Української Гельсінської групи стала своєрідною «легальною формою протистояння тоталітарному режимові в УРСР». Завдяки таким постатям, як Стус, УГГ перетворилася на не лише правозахисну ініціативу, а й моральний центр опору – платформу, де зосередилися сили інтелігенції, які відмовлялися погоджуватися на мовчазне підпорядкування. Саме через цю діяльність Українська Гельсінська група вийшла за межі документального інформування й набула виразного національно-визвольного характеру [33; 46].

У рамках діяльності Української Гельсінської групи Стус здійснював активні правозахисні кроки, які в умовах радянського режиму мали глибоко підричний, з точки зору влади, характер. Він звертався з відкритими листами до ЦК Компартії України, до Спілки письменників, до Верховної Ради СРСР, де публічно викривав політичні переслідування українських інтелектуалів, закликав до припинення репресій, повернення свобод – слова, совісті, віросповідання. Його звернення були не просто критикою, а фаховим аналізом порушень міжнародних зобов'язань СРСР, зокрема тих, що випливали з Гельсінського заключного акту. Він аргументовано доводив, що держава системно порушує права людини, утискає українську мову в освітній сфері, знищує національну культуру через політику русифікації, зводить нанівець будь-яку спробу духовного й інтелектуального опору [38].

Зміст його листів і заяв вражає масштабом мислення і глибиною етичної рефлексії. Він не просто захищав окремих осіб – Юрія Литвина, Олексу Тихого, В'ячеслава Чорновола, Валерія Марченка. В. Стус розумів, що репресії мають системний характер і вказують на глибоку деградацію правової та політичної системи СРСР. Відкрито критикуючи політичну цензуру, він

вказував на нищення українського книговидання, на дискримінацію української мови у сфері освіти, на монополію на ідеологію, яка фактично зводила національне життя до адміністративної тіні [46].

Науковці різних поколінь одностайно визнають видатне значення діяльності Василя Стуса як члена Української Гельсінської групи, підкреслюючи, що його участь у правозахисному русі стала унікальним поєднанням літературної творчості та активної громадянської позиції. Дослідники Григорій Касьянов, Борис Захаров, Юрій Данилюк, Олександр Бажан наголошують, що постать Стуса уособлює синтез поета, інтелектуала, правозахисника і морального лідера, якому вдалося поєднати естетичну функцію слова з політичним і моральним виміром. Олександр Бажан зазначає, що постать Василя Стуса стала символом спротиву тоталітарному режиму, моральною віссю, навколо якої формувалася національна ідентичність в умовах бездержавності, вказуючи на роль митця як осердя духовного опору радянському насильству. Його постава була не лише культурним феноменом, а політичним актом – відвертим протестом проти системи, яка утискала свободу думки, мови, віросповідання та саму ідею української державності [14, с. 214].

Дослідниця Ірина Пятницькова, аналізуючи значення творчості та діяльності Стуса, підкреслює, що його внесок у розвиток української літератури, у формування національної самосвідомості та у боротьбу за права людини є неоціненним. Вона стверджує, що приклад Стуса – це не просто історичний досвід, а джерело духовного натхнення для нових поколінь українців, особливо у часи війни, моральних випробувань і боротьби за суверенітет. Його жертовність і принциповість не втратили актуальності й сьогодні: вони стали етичним дороговказом, який уособлює непохитність у відстоюванні правди навіть ціною життя [69]. Як бачимо, в сучасній історіографії діяльність Василя Стуса в Українській Гельсінській групі розглядається як один із найвизначальніших епізодів у становленні національно-визвольного руху 1970–1980-х років [4, с. 59; 36; 70; 83].

Життєві умови у той період були вкрай важкими. Для того, щоб заробляти на прожиття, Василь Стус працював у промисловому секторі – спершу з жовтня 1979 по січень 1980 року він працював формувальником другого розряду у ливарному цеху заводу імені Паризької Комуни. Після цього до моменту другого арешту він трудився на конвеєрі в цеху № 5 українського промислового об'єднання «Укрвзуттєпром» (фабрика взуття «Спорт»), виконуючи функції намазувача зтяжної кромки. Ця фізично важка праця, з урахуванням підірваного здоров'я, була додатковим випробуванням для поета, але він не припиняв своєї правозахисної діяльності [3, с. 112].

Публічна активність В. Стуса викликала жорстку реакцію влади, і вже в травні 1980 року його знову було заарештовано. Формальним приводом стало звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді», яке базувалося на віршах, вилучених із записників під час обшуків, а також на його правозахисній діяльності в УГГ. Під час судового процесу, який проходив із грубим порушенням навіть радянських юридичних процедур, Стус не визнав своєї провини, а сам процес використав як трибуну для морального протесту. Йому було винесено один із найжорсткіших вироків: десять років позбавлення волі у таборах особливого режиму та п'ять років заслання. Фактично це рішення означало довічне ув'язнення, і як згодом виявилось – смертельний вирок [15, с. 304; 39; 49].

Під час судового процесу, що тривав з кінця вересня до початку жовтня 1980 року, Стуса звинуватили у написанні листів до таких видатних правозахисників, як Андрій Сахаров, Левко Лук'яненко і Петро Григоренко, а також у віршах і «усній агітації». Він відмовився від призначеного адвоката, вимагаючи захисника на свій вибір, однак суд відмовив у цьому і нав'язав йому державного захисника – Віктора Медведчука, який фактично не захищав поета і навіть визнав його провину. Врешті-решт Стуса засудили до 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання, що було найжорстокішим покаранням, передбаченим тоді в СРСР для політичних в'язнів [45; 81].

Особливо жорстокий вирок – 10 років примусових робіт у таборах суворого режиму та 5 років заслання – свідчив про намір системи остаточно зламати Стуса як особистість і символ українського спротиву. Цей вирок був прийнятий за закритими дверима в Київському міському суді, без дотримання базових принципів справедливого судочинства [44; 69].

Василь Стус відмовився від призначеного йому державою адвоката Віктора Медведчука, якого сприймав не як справжнього захисника, а як представника системи, що намагалася зламати його. За словами поета, Медведчук належав до «комсомольського агресивного типу» і не був зацікавлений у захисті справи, а лише формально виконував роль адвоката. Стус прагнув самотійно вести захист, але суд не дозволив йому цього. Під час процесу його вивели із зали перед зачитуванням вироку, позбавивши права на останнє слово – кричуще порушення його прав. Цей процес і вирок викликали гучний резонанс у радянському дисидентському середовищі та за кордоном [7].

Відомий правозахисник Андрій Сахаров у листі 12 жовтня 1980 р. назвав вирок В. Стусові «соромом радянської репресивної системи». Він писав, що навіть порівняно з вироками в період масових арештів дисидентів 1980 р. «вирок українському поетові В. Стусові вирізняється своєю нелюдністю». А. Сахаров у листі намагався мобілізувати світову громадськість та голів держав-учасниць Гельсінкського договору скасувати вирок В. Стуса та інших дисидентів у СРСР [14, с. 760–761; 55].

Юридичний аналіз, проведений у 2016 році адвокатами Романом Титикалом та Іллею Костіним, підтвердив, що Медведчук мав можливість використати правові механізми для більш ефективного захисту, але навмисно ігнорував ці можливості, що суперечить адвокатській етиці. Таким чином, судовий процес був цілковито політично заангажованим і інструменталізованим для знищення поета як опозиційного голосу [59; 77].

Після засудження Стуса відправили до табору ВС-389/36-1 у селищі Кучино Пермської області – відомому своєю особливо жорстокою системою

утримання. У таборі Василю Стусу заборонили контактувати з родиною, і його останнє побачення з дружиною відбулося навесні 1981 року. Ув'язнення було не лише фізичним, а й духовним випробуванням, але навіть у таких умовах Стус продовжував творити: він писав вірші, вів щоденники, в яких висловлював біль, думки про свободу і правду, спостереження за режимом та надію на майбутнє України. Частина цих матеріалів у 1983 році була нелегально переправлена на Захід, що дало світу змогу краще зрозуміти природу радянських репресій [45; 62].

Умови утримання були особливо суворими, із жорсткою ізоляцією та майже повною відсутністю зв'язку з зовнішнім світом. Фізичний стан Василя Стуса зазнавав стрімкого погіршення. Ще під час першого ув'язнення в Мордовії він переніс операцію на шлунку. В умовах табору Кучино, де харчування було мізерним, а медична допомога – формальною, стан здоров'я поета різко погіршувався: він страждав від виснаження, серцевих нападів, безсоння, ускладнень після операцій, але навіть попри це відмовлявся від співпраці з адміністрацією табору. Він залишався послідовним у своїх переконаннях, не визнавав вини, не погоджувався на компроміси й не припиняв писати [45; 63].

Попри умови цілковитої ізоляції та фізичного виснаження, Василь Стус продовжував творити. Він вів філософські роздуми, писав вірші, вів щоденникові записи, які згодом отримали назву «Таборовий зошит» [22]. Його поезія того періоду – надзвичайно глибока, афористична, насичена метафізикою і трагічною екзистенційною свідомістю. Через повну відсутність доступу до друку, єдиним засобом збереження творів були неофіційні канали передачі за межі табору – листи до дружини Валентини Попелюх, спроби переправити вірші через рідкісні побачення з друзями або правозахисниками. Частина цих матеріалів дійшла на Захід і збереглася завдяки українській діаспорі, зокрема через діяльність ПЕН-клубу [56; 87].

Стус не припиняв боротися, навіть коли адміністрація шукала найменші приводи для покарання. Зокрема, його помістили до карцеру за те, що він

читав книжку, спираючись на лікоть, що вважалося порушенням табірної режиму. У карцері він оголосив сухе голодування, яке тривало до останніх днів його життя. В ніч із 3 на 4 вересня 1985 року Василь Стус помер у карцері. Офіційно констатували серцеву недостатність, однак обставини смерті залишаються під питанням, адже тіло поета не повернули родині, а поховали в безіменній могилі. Лише через кілька років його останки було перепоховано на Байковому кладовищі у Києві [45; 64; 74].

Причини смерті: офіційна версія і альтернативні свідчення. Офіційно радянська влада оголосила, що причиною смерті стала «раптова зупинка серця». Проте ця версія викликала і викликає глибокі сумніви у правозахисників, рідних і дослідників. Уже сам факт сухого голодування, оголошеного за кілька днів до смерті, вказує на критичний стан здоров'я. За іншими версіями, що висувалися як сучасниками Стуса, так і сучасними істориками, смерть могла настати внаслідок:

- виснаження та зневоднення в умовах суворої ізоляції;
- гіпотермії або переохолодження – адже камери карцеру не опалювалися, у них була бетонна підлога, а одяг або постіль видавали лише умовно;
- відсутності медичної допомоги – попри скарги на біль, нудоту й задуху, до в'язня не допустили жодного медика;
- насильницького придушення протесту – існують припущення, що Стуса могли побити або задушити (такі інциденти в таборах не були поодинокими), а офіційна версія була вигадана для приховування злочину [39; 83].

Найменш імовірною, але все ж присутньою у деяких джерелах, є версія про самогубство. Проте вона спростовується характером листів, щоденників, таборових записів – Стус до останнього залишався сильним духом, не демонстрував ознак зневіри чи відчаю, а навпаки – сповідував ідею моральної боротьби до останнього подиху [87].

Ізоляція, замовчування, приховування. Смерть Василя Стуса намагалися приховати. Його родина дізналася про трагедію лише 5 вересня, два дні по

тому. Інформація була подана максимально скупо – без деталей, без офіційної медичної документації, без можливості побачити тіло. Його поховали таємно, без участі родичів чи друзів, на табірному цвинтарі біля села Баранці поблизу Пермі. У похороні взяли участь лише кілька представників табірної адміністрації [13; 47].

Після цього радянська влада намагалася стерти будь-який слід, який міг би свідчити про останні дні поета. Жодних повідомлень у пресі, жодної згадки в офіційних джерелах. Навіть згадки про Василя Стуса в енциклопедичних чи довідкових виданнях СРСР були вилучені або не допускалися до друку. Університет, в якому він навчався, не згадував його серед своїх випускників. Заборонялося обговорення обставин його смерті навіть серед колег-дисидентів. Це замовчування несло в собі чітке політичне послання: навіть після смерті режим прагнув «викреслити» особистість, яка кидала виклик системі [38].

Перепоховання, реабілітація і вшанування пам'яті. Лише через чотири роки після смерті, в 1989 році, завдяки зусиллям родини, друзів, української інтелігенції та активістів, прах Василя Стуса було перевезено з безіменного табірної кладовища біля села Баранці до Києва [13, с. 33].

Лише після розпаду СРСР, у період демократизації, відбулася офіційна правова реабілітація Василя Стуса. У 1990 році Генеральний прокурор УРСР Михайло Потебенько опротестував обидва вирoki – від 7 вересня 1972 року та від 2 жовтня 1980 року. Того ж року Постановою Пленуму Верховного Суду УРСР і ухвалою судової колегії по кримінальних справах ці вирoki були скасовані, а Василя Стуса – посмертно реабілітовано [77].

У незалежній Україні постать Василя Стуса була офіційно вшанована на державному рівні. Указом Президента України від 26 листопада 2005 року № 1652 йому посмертно присвоєно звання Героя України за винятковий внесок у боротьбу за права людини та національну гідність [9]. Надалі, відповідно до Указу від 30 січня 2008 року № 67, було започатковано заходи з увічнення пам'яті Стуса, включаючи створення меморіалів, пам'ятників і

проведення тематичних заходів [8; 70]. У науковому дискурсі внесок поета також висвітлюється, зокрема, в «Енциклопедії історії України», де О. Бажан підкреслює значення діяльності Меморіалу імені Василя Стуса як важливого осередку збереження історичної пам'яті про репресованих діячів українського руху опору [30].

Значення постаті Стуса для української та світової спільноти визнавали навіть за межами СРСР. У 1985 році українська діаспора намагалася висунути його на Нобелівську премію з літератури – це свідчення міжнародного визнання його творчості та боротьби. Однак через обставини та смерть поета це не вдалося здійснити [39].

Таким чином, діяльність Василя Стуса виходила далеко за межі звичайного спротиву тоталітарній системі – він став справжнім моральним і духовним символом української нації. Його ім'я стало синонімом совісті та незламної волі, а особиста жертвність – дороговказом для всіх наступних поколінь, які боролися і борються за права людини та свободу слова. Стус не просто викривав радянську репресивну машину, а намагався створити фундамент для формування правозахисного мислення в Україні, яке мало би стати базою для справжньої національної гідності й громадянської відповідальності.

РОЗДІЛ 4. Впровадження проєктного навчання у вивченні правозахисної діяльності Василя Стуса

4.1. Визначення навчальних цілей та типологія проєктів, рекомендованих для вивчення участі В. Стуса у правозахисному русі

Існує сукупність навчальних цілей та типів проєктів, які можна використати при вивченні В. Стуса у правозахисному русі.

Проєкти, які можуть бути присвячені постаті В. Стуса та його правозахисній діяльності, активізують різні види пізнавальної діяльності. Важливо відзначити такі наступні типи проєктів, які можуть бути реалізовані, із певними навчальними цілями. Значний потенціал у проєктній діяльності мають дослідницькі проєкти, метою яких є дослідження проблеми, перевірка гіпотези, збір та аналіз інформації, на основі якої робиться навчальний звіт із чіткими висновками. Вказаний аналіз повинен бути об'єктивним і не містити фейкової та пропагандистської інформації. Дослідницькі проєкти базуються на глибокому вивченні джерел та фактів. Шляхом організації такого виду проєктів розвивається дослідницьке мислення та навички наукового пошуку [90, с. 120].

Виділимо тематику, яка може бути представлена в дослідницьких проєктах. Однією з тем може бути «Законність чи розправа?», відповідно до якої може відбуватися критика Конституції УРСР та її статей (зокрема, ст. 62). Важливо співставити статтю 6 Конституції УРСР про збереження монополії комуністичної партії у країні та зміст статті 62 «антирадянська агітація і пропаганда», оскільки абсолютна влада комуністів в УРСР перекреслювала правові досягнення Основного Закону країни. Також важливим у цьому контексті є порівняння радянських законів із сучасними нормами прав людини. У цілому учні можуть зробити висновок про несправедливість системи в Радянському Союзі щодо громадян держави та фальсифікацію судового процесу проти В. Стуса [33, с. 75].

Ще однією темою дослідницького проєкту може стати «Голос спротиву» – дослідження еволюції правозахисних ідей у поезії та прозі В. Стуса. Учні мають простежити зміни риторики правозахисника впродовж 1960-х – 1980-х рр. у його поетичній та прозовій творчості. У вказаному проєкті необхідно визначити такі проблеми: відхід творчості поета від радянської офіційної течії соцреалізму, антитоталітарне сприйняття дійсності, відзначення поезії та прози, присвячених колегам дисидента по руху опору. При цьому важливе виокремлення віршів на українську патріотичну тематику. Не варто також оминати питання цензурування творів В. Стуса радянською владою, що ставило під загрозу саме існування творчої спадщини письменника [66, с. 17].

Важливий аспект дослідницького проєкту може полягати в вивченні відносин В. Стуса з іншими дисидентами. Цьому питанню може бути присвячена тема «Однодумці В. Стуса». Ця проблема полягає в дослідженні стимулювання друзів В. Стуса (І. Світличного, Є. Сверстюка та ін.) його правозахисної діяльності. Учні повинні акцентувати увагу не лише на досягненнях правозахисної діяльності дисидентів, а й на особистих взаєминах між представниками руху опору, які зумовили консолідацію правозахисників та запозичення взірців одне одного для правозахисної діяльності [62, с. 127].

Результати дослідницьких проєктів, присвячених правозахисній діяльності В. Стуса, можуть бути різноманітними. Передусім виділимо аналітичну доповідь (обсяг може коливатися від 3 до 12 сторінок), яка має бути створена на основі проаналізованих матеріалів і має бути прочитаною в колі аудиторії за 10–15 хвилин. Прочитання аналітичної доповіді може супроводжуватися ставленням запитань вчителя та аудиторії, а також дискусіями. Такий результат проєкту має на меті виховання в учнів комунікативних вмінь, взаємоповаги та аналітичне мислення [60, с. 55].

Одним із результатів дослідницького проєкту також може бути есе обсягом на 3–5 сторінок, яке може також зачитуватися публічно й супроводжуватися організацією дискусій та ставленням запитань. Тема есе повинна охоплювати дискусійні теми. Такий вид роботи передбачає

висловлення учасниками проєкту роздумів стосовно певних аспектів правозахисної діяльності В. Стуса, у яких має репрезентуватися власне бачення учнів цієї проблематики. Написання есе розвиває дослідницько-творчі вміння школярів [70].

Суто дослідницьким результатом проєктного дослідження правозахисної діяльності В. Стуса може стати захист написаної наукової статті обсягом близько 10 сторінок. Процедура може бути наступною: учні зачитують актуальність теми, мету роботи та її висновки, після чого вчитель та присутні в аудиторії повинні задавати запитання. Стаття вважатиметься захищеною, якщо учень доведе достовірність та об'єктивність інформації, відображеної в дослідженні [69, с. 43].

Джерелознавчий характер має такий результат проєкту, як архівний звіт. Така форма роботи передбачає підтвердження певної інформації, питання щодо якої мало дискусійний характер. Зокрема, проєкт на тему «В. Стус у неволі» може завершитися складанням архівного звіту на цю тему, в якому повинен констатуватися факт, що дисидент продовжував займатися правозахисною діяльністю в умовах ув'язнення, а його смерть настала через допущення радянською адміністрацією колонії умов для її можливих умов [71].

Для висвітлення правозахисної діяльності В. Стуса у проєктній діяльності можна використати інформаційні проєкти. Їх метою є збір, систематизація, опрацювання та доступна подача інформації для аудиторії. У плані мети вони в дечому вони перегукуються з дослідницькими проєктами, однак не передбачають рівня глибини дослідження. Інформація повинна також бути достовірною, необхідно відрізнити при цьому різні типи джерел. Специфікою інформаційних проєктів порівняно з дослідницькими є доступний формат подачі інформації [73].

Однією з тем інформаційних проєктів може бути «Стежками Стуса». Тип роботи вказаного проєкту полягає у створенні інтерактивної карти (або інфографіки), на якій необхідно позначити ключові місця його життя та

діяльності, ув'язнення та правозахисних звернень. Позначення місць, пов'язаних із біографією В. Стуса, має бути різними кольорами залежно від характеру його діяльності на різних етапах його життя. Така тематика проєкту передбачає наочне сприйняття аудиторією інформації про В. Стуса та сприяє використанню міждисциплінарного підходу подачі інформації шляхом зв'язків історії з географією, що робить матеріал більш цікавим. Разом з тим школярі, які готують такий проєкт, мають можливість засвоєння вміння роботи з картою, яке може їм пригодитися в майбутньому [92, с. 26].

Ще однією темою інформаційного проєкту може стати «Етапи протистояння». Вона полягає у створенні хронологічної смуги, що відображає періоди правозахисної діяльності В. Стуса, які учні повинні позначати різними кольорами. У цій смугі мають бути зафіксовані акції правозахисту дисидента та репресивні дії радянської влади щодо правозахисників. Вказаний тип роботи розвиває вміння учнів орієнтуватися у хронології життя В. Стуса та узагальнення фактів [92, с. 26].

До тем інформаційних проєктів також може належати «Стусова бібліотека». Старшокласники відповідно до цієї теми мають створити каталог прозових та поетичних творів В. Стуса, а також правозахисних документів дисидента (заяв, петицій, листів до ООН, звернень до радянської влади) з анотаціями. Такий різновид проєктної роботи передбачає розвиток вміння роботи з документами та критичного мислення [98, с. 36].

Результати інформаційного проєкту є специфічними з огляду на доступність інформації для загальної аудиторії. Серед методів реалізації цього типу проєктів можна назвати інфографіку – сукупність інформації, яка лежить в основі певної схеми. Чіткість схеми зумовлює полегшення візуального сприйняття інформації завдяки її унаочненню [93, с. 19].

Інформаційний проєкт можна реалізувати завдяки створенню веб-сторінки. Унаочнення для представників загальної аудиторії зумовлюється завдяки її естетичному оформленню, що полегшує візуальне сприйняття

інформації. Результати інформаційного проєкту також можуть бути представлені шляхом створення буклету та стінгазети [91, с. 17].

Відповідно до реалізації творчих проєктів навчальною ціллю є розвиток творчого мислення школярів шляхом створення креативного продукту, що має практичне чи мистецьке застосування на основі моделювання реальних ситуацій. Однією з тем творчих проєктів може стати «Справа Стуса». Завданням учнів відповідно до згаданої теми є створення судового процесу згідно з сучасним законодавством. Його результатом передбачено виправдання В. Стуса відповідно до сучасних норм права, які відповідають демократичним вимогам незалежної України [93, с. 20].

Ще однією темою творчого проєкту про В. Стуса може стати вистава «Минуле промовляє до нас», присвячена віднайденню шістдесятником українського світогляду. Тут необхідно відобразити вивчення ним творчої спадщини представників «розстріляного відродження» та реакцію поета на період деєталінізації. У виставі можна висвітлити такі епізоди: «В. Стус читає в бібліотеці», «дисидент разом із колегами-шістдесятниками пише диктант», «розмова з колегами про комунізм та український патріотизм», «епізод із віршуванням В. Стуса» (у якому він нівелює особливості соцреалізму) та ін. Основною ідеєю проєкту має стати поширення українських патріотичних цінностей серед загальної аудиторії [93, с. 17].

Результатами творчого проєкту можуть бути відеоролик, подкаст, макет, розроблений сценарій, театралізована постановка, що мають зумовлювати враження аудиторії від переглянутого [94].

Відповідно до типу ігрових проєктів метою проєктної діяльності є імітація соціальних та ділових відносин для поглиблення взаємодії між школярами та виховання взаємоповаги, а також засвоєння знань про діяльність В. Стуса. Результатами ігрового проєкту можуть стати організований захід, розроблений урок, соціальна акція. Зокрема, темою проєкту може стати «Лист Стуса до української влади». Проєкт у такому разі передбачатиме своєрідне послання дисидента в майбутнє з метою вдосконалення правозахисної

діяльності в незалежній Україні та суспільного устрою країни. У листі мають міститися вимоги з боротьби проти корупції, бюрократії, запобігання фактів порушень свободи слова та створення «України для українців» [93, с. 21].

Ще однією темою ігрового проєкту може стати «Засідання Української Гельсинкської Групи». Реалізація проєкту передбачатиме розмови учасників, які виконуватимуть ролі дисидентів, про репресії та факти порушення прав людини в Радянському Союзі, неефективність комунізму при будівництві СРСР тощо. У виставі фігурує постать В. Стуса як одна із ключових. У ході реалізації проєкту під час такого «засідання» школярі можуть цитувати вірші поета [94].

Оскільки В. Стус є об'єктом політики історичної пам'яті в період незалежної України, варто актуалізувати цей аспект вшанування поета-правозахисника в ігровій проєктній діяльності. Темою такого проєкту може стати «Пам'ятаємо колегу», що полягає в відтворенні можливої зустрічі представників дисидентського руху, які ще впродовж деякого періоду проживали і ще живуть тепер у незалежній Україні (Л. Костенко (жива), О. Заливаха (помер у 2007 р.), Л. Плющ (помер у 2015 р.), В. Чорновіл (помер у 1999 р.), С. Хмара (помер у 2024 р.), Т. Марусик (живе) та ін.). У розмовах між ними повинні бути присутні такі теми, як роль В. Стуса у правозахисній діяльності, розвитку української літератури, спогади про участь у шістдесятницькому та дисидентському русі, мовна політика сучасної української влади та ін. [91, с. 19].

Отже, навчальні цілі проєктної діяльності відповідають їх різновидам відповідно до загальноприйнятої класифікації проєктів. Якщо метою дослідницьких та інформаційних проєктів є поява досліджень на основі аналізу зібраних документів, то творчі та інформаційні проєкти передбачають доступне відтворення інформації. Наявність різних типів проєктів зумовлює різноманітність можливої методики, яка використовується в навчальному процесі та позашкільній діяльності учнів. Використання методики проєктної діяльності формує вміння учнів критично й аналітично мислити, формувати

доступну для широкого загалу інформацію, здійснювати творчий і дослідницький підхід до виконання завдань та можливість соціалізації учнів у майбутньому.

4.2. Методичні рекомендації щодо організації та супроводу проєктної діяльності здобувачів освіти

Для реалізації проєкту на тему правозахисної діяльності В. Стуса необхідно дотримуватися ряду методичних рекомендацій відповідно до складених нами проєктів. Для їх виокремлення звернемо увагу на декілька можливих проєктів.

Увага аудиторії може бути звернена на дослідницький проєкт на тему «Повернення себе». Метою проєкту має стати виявлення політичних особливостей періоду десталінізації, їх вплив на розвиток шістдесятництва, дослідження життя В. Стуса наприкінці 1950-х – 1960-х рр. та його приєднання до руху шістдесятників, вплив шістдесятництва на ранню творчість В. Стуса, зародження його правозахисної діяльності в цей період. Реалізація проєкту має бути в вигляді есе з мультимедійною презентацією з елементами інфографіки [51, с. 35].

На першому етапі необхідно розподілити обов'язки між учнями. Цьому необхідно присвятити 1–2 заняття. Старшокласники мають поділитися на п'ять груп:

- 1) радянологи – спеціалісти з дослідження радянського періоду (загального контексту життя В. Стуса);
- 2) історики-біографісти – мають дослідити певні факти з життя В. Стуса;
- 3) літературознавці – повинні проаналізувати ранню творчість В. Стуса;
- 4) юристи – повинні проаналізувати факти правозахисної діяльності В. Стуса;
- 5) спікери-дизайнери – відповідають за оформлення презентації, інфографіки та публічний виступ [50, с. 44].

Також на першому етапі необхідно погодити основні джерела та літературу з 1960-х рр. у житті В. Стуса. Ними можуть стати збірники документів «Василь Стус: в житті, спогадах та оцінках сучасників» (упоряд. О. Зінкевич, М. Француженко) та «Нецензурний Стус» (книга у 2-х частинах, частина 1), видання «Василь Стус: відлуння і наближення», а також збірник літературних творів і листів «Твори» (в 4-х томах 6-ти книгах) [93, с. 18].

На другому етапі проводиться дослідження та аналіз теми проєкту. Вказаний етап має охоплювати 3–4 заняття. Групи мають проаналізувати наступні блоки інформації. Перший має стосуватися дослідження періоду деєталінізації 1960-х рр., який мають відобразити радянологи. Вони мають відповісти на запитання: яким чином період деєталінізації вплинув на розвиток шієдєєтництва. Перша група учнів повинна зробити висновок про відносно сприятливі умови формування шієдєєтництва наприкінці 1950-х – у 1960-х рр. через часткову демократизацію радянського тоталітарного режиму [34, с. 26].

Другий блок інформації присвячений віднайденню українського світогляду В. Стусом. Цю проблему дослідження мають відобразити ієторики-біографієти. Вони мають розкрити фактори становлення української національної ідеї та її реалізацію у творчості поета. Учні вказаної групи повинні зробити висновок про те, що деєталінізація вплинула таким чином як на шієдєєтництво, так і на В. Стуса, який відкрив для себе відносно сприятливу можливість літературної творчості [92, с. 46–47].

Третій інформаційний блок передається в розпорядження літературознавців. Вони повинні проаналізувати ранню творчість В. Стуса і зробити висновок про його відхід від соцреалізму та праєнення письменника до вільної творчості [34, с. 27].

Четвертий інформаційний блок присвячений початку правозахисної діяльності В. Стуса в середині 1960-х рр. Цим питанням повинна займатися група юриєтів. Вона повинна відповісти на запитання: чи можна вважати акцію під час перегляду «Тіні забутих предків» (4 вересня 1965 р.)

правозахисною і чому. Юристи повинні зробити висновок про те, що участь В. Стуса в кінотеатрі «Україна» мала характер правозахисної, оскільки вона була спрямована на захист прав заарештованих у 1965 р. шістдесятників із метою привернути увагу громадськості до цього факту [35].

На третьому етапі, який має охоплювати 1–2 заняття, має відбутися оформлення та презентація проєкту. Відповідно до теми проєкту має бути створена інфографіка на тему «Пошуки себе», яка повинна містити інформацію про віднайдення українського національного світогляду та формування культурницьких і правозахисних поглядів В. Стуса. У презентації повинен міститися слайд «Слово проти тиранії» із цитатами із творів поета, що відображають його негативне ставлення до радянської тоталітарної системи. На третьому етапі проєкт підходить до фінального завершення, тому необхідно здійснити перевірку джерел на достовірність та інформативність [92, с. 43].

На третьому етапі повинна відбуватися робота п'ятої групи – спікерів-дизайнерів. Вони на основі проаналізованої інформації повинні скласти есе, в якому має наводитися аргументація щодо впливу суспільних факторів на особисті мотиви формування громадянської позиції В. Стуса в 1960-х рр. [35].

Четвертий етап – це захист проєкту. На ньому повинне бути розкрито питання проєкту відповідно до завдань дослідження, розроблених у групах. Один з учасників проєкту має зачитати підготовлене есе із мультимедійно-презентаційним супроводом. Існує також можливість дискусії на тему «Спадщина Стуса» із приводу «антирадянського змісту» ранніх творів письменника [92, с. 34].

Після виконання та захисту проєкту відбувається його оцінювання. Воно має відбуватися за такими критеріями: розкриття загального контексту в формуванні українського світогляду В. Стуса і характеру його діяльності в 1960-х рр., відповідність презентації змісту есе та загальні враження від візуалізації як складової частини проєкту [93, с. 17].

Творчим за своєю сутністю може бути проєкт на тему «Машина часу». Метою вказаного проєкту є компаративний аналіз подій сучасної України та загального контексту подій життя В. Стуса, відтворення діяльності українських правозахисників у 1980-х рр., уроків правозахисної діяльності у вказаний період для незалежної України. Захист проєкту має відбуватися в вигляді театральної постановки [94].

Оскільки реалізація творчого проєкту повинна мати реалістичний характер, необхідно здійснити розподіл обов'язків учнів, який має тривати 1–2 заняття, наступним чином. Старшокласники повинні бути поділені на такі три групи:

- 1) політологи – аналізують політичні і правові процеси в сучасній Україні та порівнюють їх із радянським періодом 1980-х рр.;
- 2) історики – відображають правозахисну діяльність В. Стуса, у тому числі його досвід участі в Українській Гельсинкській Групі;
- 3) сценаристи – складають сценарій театральної постановки [93, с. 29–30].

Також на першому етапі відбувається погодження джерел, за якими повинен складатися сценарій. Важливим збірником документів, який допоможе школярам у цьому, є «Українська Гельсінська Група. 1978–1982. Документи і матеріали» (упорядник О. Зінкевич), а також вони мають опрацювати статтю О. Бажана «Українська Гельсінкська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР» [92, с. 55].

На другому етапі проводиться дослідження теми проєкту. Учні першої групи (політологи) повинні здійснити аналіз політичних подій на території незалежної України за останні п'ять років, використовуючи достовірні інтернет-джерела. Інформація повинна стосуватися сучасної правозахисної діяльності, фактів бюрократії та корупції, мовного питання в незалежній Україні [53, с. 30].

Учні другої групи мають відобразити діяльність Української Гельсинкської Групи та участь у ній В. Стуса. Вони повинні виявити фактори

існування правозахисної організації та її спрямованість проти порушення прав людини в радянський період. Також для них необхідно встановити заходи, які здійснювали члени Української Гельсинкської Групи для запобігання репресивних дій радянської влади проти громадян СРСР [93, с. 18].

На третьому етапі проєкту має відбуватися складання сценарію, яке проходить 1–2 заняття. Цією справою повинна займатися група учнів-сценаристів, діяльність яких повинна бути узгоджена із консультаціями політологів та істориків. Сценарій повинен бути таким: у минулий час потрапляє історик Вахтанг Кіпіані, автор збірника документів про кримінальну справу В. Стуса. У зв'язку з існуванням фактів порушення прав людини та корупції на сучасному етапі дослідник вирішує потрапити в минулий час (1980 р.), і йому це вдається. В. Кіпіані став присутнім на одному з засідань Української Гельсинкської Групи, на якому вивчався судовий процес над В. Стусом. При вивченні цього заходу вони виявили процесуальні порушення судового процесу над дисидентом, зокрема, дисидентів не дали сказати його останнього слова на свій захист. Після засідання В. Кіпіані порекомендував українським правозахисникам зустрітися з російським дисидентом А. Сахаровим, який пообіцяв мобілізувати всю громадськість СРСР для захисту В. Стуса. Після цього В. Кіпіані повернувся в теперішній час для надання рекомендацій сучасним правозахисникам, зокрема, щодо поширення інформації про події в незалежній Україні серед представників світової громадськості [94].

Четвертий етап містить у собі реалізацію згаданої театральної постановки. Вона повинна проходити згідно із вказаним сценарієм про подорож у часі. Учні для реалізації проєкту повинні вивчити такі ролі: Вахтанга Кіпіані, Василя Стуса, Миколи Руденка, Левка Лук'яненка та Андрія Сахарова. При висвітленні театральної постановки старшокласники повинні навчитися взаємодіяти між собою для формування поваги до оточуючих та соціалізації в суспільстві. Оцінювання проєкту передбачено за такими

критеріями: якість театральної постановки і правдивість відображення у ній реальних подій [95, с. 405].

Увагу аудиторії також можна привернути до проєкту «Стус у неволі». Його мета – аналіз умов перебування В. Стуса в ув'язненні, його спроби встановлювати контакти з зовнішнім світом, продовжувати свою правозахисну діяльність та писати літературні твори, з'ясування обставин смерті поета в 1985 р. Захист проєкту має відбуватися шляхом реалізації архівного звіту [93, с. 33–34].

На першому етапі цього проєкту має відбуватися поділ школярів на три групи згідно з розподілом обов'язків учнів, термін якого – 1–2 заняття:

- 1) дослідники-радянологи – старшокласники, які досліджують умови ув'язнення В. Стуса;
- 2) дослідники-біографісти – учні, які мають виявити спроби В. Стуса контактувати з рідними та дисидентами, які не перебували в виправно-трудових колоніях;
- 3) нотаріуси – учні, які безпосередньо мають займатися складанням архівного звіту [92, с. 62].

На цьому етапі учні пропонують варіанти джерельної бази, які вони мають опрацювати. Серед видань мають бути присутні інтернет-джерела зі Стус Центру, а також видання «Таборового зошита» авторства В. Стуса, а також вже згадані видання про Українську Гельсинкську Групу, «Творів» В. Стуса в 4-х томах 6-ти книгах [89, с. 112].

На другому етапі проводиться дослідження згідно із темою проєкту. Перша група учнів – радянологи – повинна дослідити умови ув'язнення В. Стуса. Зокрема, повинні бути присутні складні обставини роботи та повсякденного життя політв'язнів, заборони листування та недостатність харчування ув'язнених. Учні повинні зробити висновки про несприятливість умов життя у виправно-трудових колоніях для звичайних людей [23; 29, с. 23].

Друга група учнів повинна виявити спроби контактів В. Стуса з зовнішнім світом, подальшого проведення ним правозахисної діяльності та

намагання писати літературні твори. Прогнозованим результатом роботи цієї групи школярів має бути констатація неможливості продовження літературної та правозахисної діяльності в повному обсязі з огляду на важкі умови ув'язнення, про що свідчить велика кількість незавершених творів письменника, а також настання смерті правозахисника у зв'язку з допущенням умов для цього [25; 28].

На третьому етапі учні складають архівний звіт. Основну роль у цьому процесі відіграє третя група школярів – нотаріуси, які мають здійснювати консультацію із першими двома групами. Архівний звіт має виконуватися згідно зі встановленим зразком. У ньому повинна бути коротка (до трьох сторінок) інформація про причини смерті В. Стуса, які полягали у складних умовах перебування в виправно-трудовій колонії (мають перелічуватися) та допущенні адміністрації тюремної установи цієї події. На четвертому етапі повинен здійснюватися захист архівного звіту, який може поєднуватися зі створенням буклетів про період життя правозахисника в ув'язненні. Оцінювання проєкту повинне здійснюватися за дотриманням форми документів та вміщенням у ньому достовірної інформації про умови перебування В. Стуса в виправно-трудових колоніях [26; 27].

Узагальнювальною темою проєкту про постать В. Стуса може бути творче завдання «Стус крізь десятиліття». Метою проєкту має стати актуалізація національної пам'яті в контексті життя та діяльності письменника, розвиток патріотизму учнів та широкої аудиторії. Проєкт має бути творчим, спрямованим на виховання небайдужості загалу у сучасних громадських питаннях. Захист проєкту має відбуватися в формі творчого вечора [90, с. 121].

Перший етап має тривати 1–2 заняття. На ньому розподіл обов'язків учнів має відбуватися шляхом поділу старшокласників на декілька груп:

- 1) ведучі (двоє осіб);
- 2) дослідники – повинні дослідити основні віхи біографії В. Стуса;
- 3) сценаристи, завданням яких є складання сценарію;

4) актори, завданням яких є виконання ролей у сценарії [91, с. 43].

На першому етапі погоджуються джерела і література дослідження В. Стуса, серед яких – збірник спогадів «Нецензурний Стус», «Міжнародний біографічний словник дисидентів» та збірник матеріалів про Українську Гельсинкську Групу [90, с. 122].

На другому етапі відбувається укладення загальних віхів біографії про В. Стуса та матеріалів для сюжетів вистав для творчого вечора. Вони мають стосуватися найбільш кульмінаційних аспектів біографії дисидента, які найкраще підходять для висвітлення національної пам'яті в історії України, зокрема: участь В. Стуса в акції під час перегляду фільму «Тіні забутих предків», два арешти дисидента, його участь в Українській Гельсинкській Групі, спроби продовження правозахисної та літературної діяльності. У цілому учні, які досліджують біографію В. Стуса, мають підібрати найбільш конфліктні моменти протистояння письменника радянському тоталітарному режиму [94].

На третьому етапі має відбуватися складання сценарію, яке має узгоджуватися із вищенаведеними результатами дослідження біографії В. Стуса. Сценарій повинен бути пов'язаний із подіями російсько-української війни. На початку двоє ведучих повинні репрезентувати значення В. Стуса у подіях українського національного відродження другої половини ХХ ст., яке відбувається на сучасному етапі. Їх завданням має стати акцентування уваги на героїзмі дисидента, який подає приклад нашим захисникам-військовим [93, с. 60].

Сценарій повинен містити вищенаведені сюжети, пов'язані з радянсько-дисидентською конфронтацією в контексті біографії В. Стуса. Щодо вистави, пов'язаної з участю В. Стуса в акції під час перегляду фільму «Тіні забутих предків», відзначимо необхідність точного відтворення події, в якій взяли участь І. Дзюба, В. Чорновіл та В. Стус. Незважаючи на низький рівень узгодженості правозахисного заходу, потрібно повністю розкрити значення події для громадськості [98, с. 31].

У сценарії повинна також бути вистава, пов'язана з діяльністю Української Гельсинкської Групи. Сюжет може репрезентувати власне бачення участі В. Стуса в цій організації, відображаючи власні домисли, які передають дух епохи. Темою вистави може бути засідання Української Гельсинкської Групи за участі письменника, написання дисидентом петиції на звільнення будь-кого з колег, обговорення В. Стусом із іншими правозахисниками ситуації з порушення прав людини. Ведучі після вказаної вистави повинні вказати висновок про те, що В. Стус між двома арештами в рамках правозахисного руху здійснював спроби запобігання несправедливим провипорухам радянською системою [93, с. 61].

Третя сцена має стосуватися арешту 1980 р. і судового процесу над В. Стусом. У ній має бути підготовка А. Каспруком рецензії, у якій негативно відображалася творчість письменника, обшук у квартирі дисидента, фрагменти із його кримінальної справи та судовий процес над ним. При цьому виразним має бути перетворення власного судового процесу В. Стусом на арену правозахисного руху та порушення його прав на справедливий процес і результати судового засідання [96].

Четверта вистава (про спроби продовження В. Стусом правозахисної діяльності та літературної творчості) має складатися із двох частин. Перша має відображати таємне написання письменником літературного твору. Відповідно учні мають виконувати роль не лише дисидентів, а й наглядачів виправно-трудоваї колонії, від яких В. Стус в одній зі сцен має переховувати свої записи з огляду на заборону писати. У другій частині повинна бути репрезентація протесту в формі голодування В. Стуса та його перебування в карцері, у результаті чого настає його смерть [93, с. 62].

Наприкінці ведучі констатують, що В. Стус, будучи незаслужено невизнаним у радянський період, багато зробив для українського національного відродження. Вони мають акцентувати увагу на тому, що результатом його діяльності є проголошення незалежної України, однак

майбутнє українців залежить від того, наскільки добре ми засвоїли уроки діяльності В. Стуса [96].

На четвертому етапі має відбутися творчий вечір із дотриманням зазначеного сценарію. Його успіх залежить від поєднання промов ведучих із виконанням решти учнів своїх ролей у театральних постановках. Оцінювання проєкту має проводитися із такими критеріями: дотриманням точки зору періоду другої половини ХХ ст. та ступінню дотримання основної ідеї творчого вечора [94].

На значну увагу заслуговує тема проєкту «Проти тиранії», спрямована на відображенні правозахисної та літературної діяльності письменника. Учні мають дослідити ці аспекти громадсько-культурної активності В. Стуса на різних етапах його життя. Оскільки ідея проєкту полягає у встановленні інформаційного вакууму в СРСР, його захист має проводитися в формі стінгазети (аналог самвидаву). Через широкі хронологічні рамки (1965–1985 рр.) проєкт має бути довготривалим і реалізовуватися впродовж декількох місяців [98, с. 35].

На першому етапі має відбуватися розподіл обов’язків між учнями, які поділяються на такі групи:

- 1) історики – досліджують загальний контекст подій;
- 2) юристи – вивчають події правозахисної діяльності В. Стуса;
- 3) літературознавці – з’ясовують факти, пов’язані з літературною творчістю письменника;
- 4) кореспонденти – узгоджують, які матеріали найкраще подати у стінгазету;
- 5) редактори – здійснюють перевірку текстів та працюють над оформленням газети [96].

На цьому етапі має відбуватися погодження джерел, серед яких збірники документів «Нецензурний Стус», «Українська Гельсінкська Спілка. 1976–1982. Документи і матеріали», самвидавний журнал «Український вісник»,

націоналістична преса в еміграції «Сучасність» та «Визвольний шлях», «Твори» в 4-х томах 6-ти книгах [94].

На другому етапі має відбуватися збір матеріалів до стінгазети. Учні мають проаналізувати інформацію, що стосується постаті В. Стуса, і сформулювати власне об'єктивне бачення правозахисної діяльності та літературної творчості письменника. Бажано виписувати цитати з листів та літературних творів, що стосуються необхідності формування в населення УРСР українського патріотизму, а також несправедливості радянської тоталітарної системи щодо її громадян. Над збором інформації працюють перші три групи учнів [92, с. 25].

На третьому етапі створення проекту на згадану тему має відбуватися оформлення стінгазети. Над ним працюють кореспонденти та редактори. Завданням кореспондентів є підготовка цікавого матеріалу з інформації, яку знайшли перші три групи учнів. Редактори повинні виправляти помилки, редагувати текст відповідно до публіцистичного стилю та здійснити оформлення стінгазети. Воно може відбуватися за такими рубриками: «Правозахист Стуса», «Поезії», «Цитати із прозових творів», «Епістолярій проти тоталітаризму» тощо. Рубрики в цілому можуть відображати ідею, відображену в назві проекту «Проти тиранії» [94].

На четвертому етапі відбувається презентація стінгазети, необхідно для цього підготувати також сфотографовані матеріали газети в електронному вигляді для наочного сприйняття аудиторією. Оцінювання проекту має відбуватися за ступінню цікавості рубрик газети та відповідності її основній ідеї проекту [96].

Правозахисна діяльність В. Стуса у контексті проектного методу навчання може також розглядатися крізь призму дисидентської діяльності в цілому. Зокрема, до уваги аудиторії можна запропонувати урок-проект «Дисидентський рух у першій половині 1960-х – першій половині 1970-х рр.» (Див. Додаток А). Метою такої форми роботи є аналіз дисидентського руху в цей період, діяльності В. Стуса на цьому хронологічному етапі та спроб

радянської влади придушити рух опору. Проект має бути актуалізований перебігом українського національного відродження, яке розпочалося наприкінці XVIII ст. і триває в наш час [23].

На уроці виконується групова робота. Вчитель ділить учнів на три групи. Перша група має дослідити особливості дисидентського руху в першій половині 1960-х – першій половині 1970-х рр. Вони здійснюють роботу з літературою, зокрема, використовують матеріали з підручника, а також монографій Г. Касьянова, Ю. Данилюка, А. Русначенка та ін., які відображають інформацію про партійне життя дисидентів. Учні повинні в ході збору інформації відповісти на запитання, пов'язані із програмами лівих, центристських та правих політичних партій, а також із термінологією, що стосується націоналізму та дисидентського руху. Перша група учнів грає в дидактичну гру «Стань тут» та скласти схему відповідно до результатів цієї гри [93, с. 43].

Друга група учнів – біографісти – вивчає біографію В. Стуса відповідно до таких видань: «Міжнародний біографічний словник дисидентів», «Нецензурний Стус», «Українська Гельсінкська Група. 1976–1982. Збірник матеріалів», «Твори» в 4-х томах 6-ти книгах. Учні мають зіграти в дидактичну гру «Мікрофон» для створення зв'язного висловлювання із тверджень різних школярів, а також складання інфографіки за результатами гри «Стежками Стуса», відповідно до якої потрібно визначити населені пункти чи регіони, пов'язані з життям В. Стуса [94].

Третя група учнів повинна дослідити реакцію радянської влади на дисидентський рух, зокрема, проаналізувати арешти дисидентів. Вони використовують ті самі видання, що учні першої та другої груп. Основним досягненням учнів вказаної групи має стати створення хронологічної смуги з подій, які організувала радянська влада для придушення діяльності дисидентів [96].

На останньому етапі проекту учні трьох груп об'єднуються у весь клас, який має зробити презентацію в програмі PowerPoint. У презентації повинна

бути інформація, яку отримали учні всіх трьох груп, у схемах, для наочного відображення. Відбувається захист проєкту. Вчитель оцінює проєкт за критеріями відповідності схем прогнозованим результатам опрацювання та естетичності оформлення презентації [92, с. 29].

Отже, правозахисна діяльність В. Стуса може стати темою різноманітних типів проєктів, як дослідницьких, так і творчих. Рекомендуємо середньотривалі або довготривалі проєкти в залежності від теми та видів роботи. Потрібно формувати здебільшого проблемні теми із можливістю дискусій на захисті проєкту. На проєктах повинні бути співставними творчі та дослідницькі вміння. На дослідницьких проєктах варто виносити форми захисту, що передбачають творче бачення історичних подій (архівний звіт, есе тощо). На творчих проєктах рекомендуємо встановлювати дослідницькі етапи для захисту проєктів на основі достовірної інформації про правозахисну діяльність В. Стуса. У цілому проєкти повинні виховувати учнів як всебічно розвинену особистість.

ВИСНОВКИ

У ході виконання дослідження на тему «Технології проєктного навчання у вивченні постаті Василя Стуса та його ролі у правозахисному русі» були досягнуті поставлені завдання, що дозволило всебічно розкрити можливість репрезентації постаті В. Стуса у проєктній діяльності.

Джерельна база дослідження умовно поділяється на дві великі групи – матеріали з упорядкуванням радянських каральних органів та документи з авторством дисидентів. Перша група репрезентована архівними справами, в яких відображена фальсифікація кримінального провадження та численні ідеологічні штампи, однак тут існує чимало достовірної та хронологічно точної інформації, яка може бути використана при дослідженні згаданої теми. Документи з авторством дисидентів (спогади, мемуари та ін.) відображають об'єктивний погляд щодо обмеженості радянської тоталітарної системи, містять чимало достовірної, хоча і не завжди з точною хронологією, інформації.

Встановлено, що сучасна історіографія оперує широким колом документальних джерел – архівними матеріалами КДБ, листуванням, публіцистикою, спогадами сучасників і літературною спадщиною Стуса. Важливу роль у цьому аспекті відіграє діяльність «Стус Центру», наукові праці Д. Стуса, В. Кіпіані, М. Коцюбинської, О. Бажана, а також численні міждисциплінарні дослідження. У результаті аналізу можна констатувати, що правозахисна діяльність Василя Стуса дедалі більше осмислюється не лише як частина історії дисидентства, а і як фундаментальна моральна парадигма спротиву системі.

З'ясовано, що проєктний метод навчання як педагогічна технологія спрямована на виховання мислячих громадян, оскільки має практичне застосування шляхом творчого використання теоретичних знань. Окрім формування суто наукових та об'єктивних поглядів на світ проєктна діяльність зумовлює соціалізацію школярів у суспільстві та можливість їх пристосування

до мінливих реалій сучасності, вирішення різних ситуативних завдань. Проектний метод навчання виховує морально-ціннісну орієнтацію учнів відповідно до суспільних реалій, зокрема, повагу до оточуючих, комунікабельність, здатність допомагати іншим тощо. Проектний метод навчання має розгалужену класифікацію відповідно до галузей знань, характеру виконання завдань, географічного походження учасників та ін.

Встановлено, що етапи проектної діяльності мають чіткий алгоритм і не залежать від типу проекту. Вдале виконання проекту залежить від чіткого визначення теми, вдалого визначення часу дослідження чи формування творчих думок, бажання учнів виконувати свої обов'язки, визначені в результаті розподілу. Також невід'ємними складовими успішного проекту є вдалих вибір джерел при дослідженні та їх аналітичне опрацювання, плідна співпраця між учнями, вдалого прогнозу результату та враження вчителя та представників присутньої аудиторії від результатів проекту.

Виявлено, що становлення правозахисного світогляду Стуса було зумовлено низкою чинників: дитячими враженнями від тоталітарного насильства, навчанням у Донецьку та Києві, знайомством із колами української інтелігенції, а також власною внутрішньою етикою, побудованою на непримиренному ставленні до зла, неволі, несправедливості. Його життєвий вибір на користь боротьби за гідність і права людини був глибоко особистісним, вкоріненим у його філософському та національному світогляді.

Встановлено, що основними формами й методами правозахисної діяльності Василя Стуса були: написання листів-протестів до державних інстанцій і публічних осіб (зокрема до Петра Шелеста), участь у захисті заарештованих митців і науковців, відкриті виступи проти політичних репресій, членство в Українській Гельсінській групі, а також постійна присутність правозахисної риторики в його літературній творчості. Його поезія й есеї не лише передавали стан людини, яка чинить опір, а й були інструментом морального впливу на суспільство. Реакція радянської влади на правозахисну діяльність Стуса була жорсткою і системною: два арешти,

сфабриковані судові процеси, багаторічне ув'язнення в таборах особливого режиму, повна цензура творчості, заборона на публікації, позбавлення засобів існування та ізоляція. Його смерть у камері карцеру стала трагічним наслідком цієї політики, однак вона ж і утвердила Стуса як символу спротиву, совісті нації, морального авторитету. Його справа стала однією з найгучніших в історії українського правозахисного руху.

Навчальні цілі проєктів відповідають їх різновидам. Їх різноманітність зумовлює поліваріантність придуманих учнями тем та ходу виконання проєктів на різних етапах їх проходження. Існує широкий вибір методики реалізації проєктів під час розподілу обов'язків між учнями, роботою над сценарієм, доповіддю чи іншим результатом проєктної діяльності, здійснення вдалого фінішу проєкту. Вдале застосування методики проєктного методу навчання у шкільному курсі історії, зокрема при вивченні теми правозахисної діяльності В. Стуса, свідчить про сформованість особистості учнів.

Рекомендації щодо створення проєктів про правозахисну діяльність В. Стуса стосуються можливості вільного вибору теми, яка передбачає поєднання дослідницьких і творчих можливостей на всіх етапах проєктної діяльності. Проєкт повинен бути складений таким чином, щоб прогноз та очікування його результатів збігалися із їх реалізацією. Для цього необхідно добре продумати структуру реалізації проєкту на всіх етапах, максимально точно передбачити кількість часу реалізації, правильно розподілити обов'язки учнів. Невід'ємною складовою вдалого проєкту є чіткі та правильні висновки, формування творчого бачення учнів, його присвячення певній громадській проблемі або акцентуванні увагу на патріотичні мотиви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Опубліковані документи

1. Архів документів Василя Стуса. Стус Центр. URL: <https://stus.center/dokumenty> (дата звернення: 25.05.2025).
2. Василь Стус: в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. Балтимор: Торонто : Смолоскип, 1987. 463 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf> (дата звернення: 24.04.2025).
3. Василь Стус. Листи до сина. Київ: Ранок, 2019. 280 с.
4. Василь Стус. Під тягарем хреста. Львів: Каменярь, 1991. 159 с.
5. Відкритий лист до Петра Шелеста, 1968 р. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/vidkritii-list-do-petra-shelesta-1968-r--19418> (дата звернення 20.06.2025).
6. Коцюбинська М. Епістолярна творчість Василя Стуса. Твори: у 4 т., 6 кн. / Василь Стус; [ред. кол. С. Гальченко, М. Гончарук та ін.]. Львів : Просвіта, 1994–1999. Т. 6. Кн. 2: Листи до друзів та знайомих / упор. О. Дворко, М. Коцюбинська. 1997. С. 218–240.
7. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1. Упорядкування Богдана Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 336 с.
8. Про вшанування пам'яті Василя Стуса : Указ Президента України від 30 січ. 2008 р., № 67. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/672008-6993> (дата звернення: 25.05.2025).
9. Про присвоєння В. Стусу звання Героя України : Указ Президента України від 26 листоп. 2005 р., № 1652. Уряд. кур'єр. 2005. С. 2.
10. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР/ Уклад. В. Кіпіані. Харків: Віват, 2019. 688 с. URL: <http://flibusta.site/b/673022/read> (дата звернення: 16.03.2025).
11. Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. Київ : Дух і Літера, 2015. 384 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018669> (дата звернення: 18.02.2025).

12. Стус В. С. Стаття «Я обвинувачую». Концтабір «Дубровлаг», 1975.
URL: <https://litmisto.org.ua/?p=28090> (дата звернення 02.06.2025).
13. Стус В. С. Феномен доби (Сходження на голгофу слави): вид. «Кліо», 2012. 118 с.
14. Українська Гельсінська Група. 1978-1982. Документи і матеріали / упоряд. О.Зінкевич. Торонто – Балтимор : Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. 998 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/103-ukrayinska-gelsinkska-grupa-1978-1982-dokumenty-i-materialy/> (дата звернення: 25.05.2025)
15. Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконання Гельсінських Угод / Упор. Осип Зінкевич. Торонто – Балтимор : Українське вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка. 1978. 477 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/86-ukrayinskiy-pravozahisniy-ruh-dokumenty-i-materialy/> (дата звернення: 19.05.2025).

II. Мемуари і спогади

16. Василь Стус: в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / упоряд. і ред. : О. Зінкевич, М. Француженко. – Торонто : Смолоскип, 1987. 463 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1732/file.pdf> (дата звернення: 12.04.2025).
17. Дзюба І. Різьбяр власного духу // Стус В. Під тягарем хреста. Львів : Каменярь, 1991. С.3-20. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Stus_Vasyl/Pid_tiaharem_khresta.pdf (дата звернення: 18.02.2025).
18. Дзюба І. Свіча у кам'яній пітьмі. Вибрані твори / Василь Стус; упоряд. Д. Стус. 2-ге вид. К.: *Смолоскип*, 2014. С. 751–787.
19. Дмитро Стус: Василь Стус_поет, людина, правозахисник_Василь Стус. Стус Центр. URL: https://stus.center/p/dmitro-stus-vasil-stus_poet-liudina-pravozakhisnik_vasil-stus-2795 (дата звернення 18.06.2025).

20. Овсієнко В.В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1. / Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. 2-ге видання, доп. Харків: Харківська правозахисна група; Київ: Права людини, 2007. 352 с. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8919-34-3/978-966-8919-34-3.pdf> (дата звернення: 18.05.2025).
21. Плющ Л. Вбивство поета В. Стуса / В. Стус в житті, творчості і спогадах та оцінках сучасників. Балтимор; Торонто: Вид-во «Смолоскип». 1987. С. 285-301.
22. Стус В. З таборового зошита. Дніпро. 1991. №9. С. 72-80.

III. Нормативні документи

23. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392) URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п> (Дата звернення: 15.11.2025).
24. Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 38-39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (Дата звернення: 15.11.2025).
25. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення: 15.11.2025).
26. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ МОН України № 527 від 06.06.2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/661/694/2d5/6616942d5ffb0528156496.pdf> (Дата звернення: 15.11.2025).
27. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 893-

- p). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/371070___699564
(Дата звернення: 15.11.2025).
28. Навчальні програми для 10-11 класів. Міністерство Освіти і Науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення 18.06.2025).
29. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи / за заг. ред. М. Грищенка. М-во освіти і науки України, 2016. 40 с.

IV. Енциклопедичні та довідкові видання

30. Бажан О. Г. «Меморіал» імені Василя Стуса. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла-Мі. 784 с. С. 602.
31. Постать Василя Стуса над плином часу: 70-річчю від дня народження присвячується (1938-1985): (Бібліогр. покажч.) Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 240 с.

V. Монографії і статті

32. Бажан О. Г. Спецоперація КДБ УРСР "Блок": розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 30-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2013_143_8 (дата звернення: 11.04.2025).
33. Бажан О. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. Історія*. Т. 14. Київ, 1999. С. 73-79.
34. Бедрик Ю. І. Василь Стус: Проблема сприймання / Юрій Іванович Бедрик. – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 80 с.
35. Бондаренко О. 9 листопада 1976 року постала Українська Гельсінська Група - Рідна країна. Рідна країна - світоглядний портал. URL:

- <https://ridna.ua/2019/11/9-lystopada-1976-roku-postala-ukrajinska-helsinska-hrupa/> (дата звернення 20.06.2025).
36. Бондаренко О. Г., Сергієва А. В. Роль Василя Стуса у відродженні української літератури в радянські часи. Національно-визвольна боротьба та становлення і збереження державності України : зб. матеріалів XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 19–20 листопада 2020 р. Харків : ХНУРЕ, 2020. С. 87–88.
 37. Василь Семенович Стус (1938–1985). До 85-річчя від дня народження. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6098> (дата звернення: 25.05.2025).
 38. Василь Стус і тема смерті. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/kartser-nich-na-4-veresnia-1985-roku-688370> (дата звернення 22.06.2025).
 39. Василь Стус. URL: <https://web.archive.org/web/20110714020808/http://www.madslinger.com/stus/lysty-do-ridnyh/> (дата звернення 18.06.2025).
 40. Гаюк Ю. Чому в СРСР ненавиділи Василя Стуса: цікаві факти з життя поета. РБК-Украина. URL: <https://www.rbc.ua/rus/styler/chomu-srsr-nenavidili-vasilya-stusa-tsikavi-1704541910.html> (дата звернення 22.06.2025).
 41. Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ). Гельсінський рух: три покоління правозахисників - Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/helsinskyj-ruh-try-pokolinnya-pravozahysnykiv/> (дата звернення 20.06.2025).
 42. Глушковецька Н. Творчість шістдесятників крізь призму літературної критики В. Стуса (на матеріалі епістолярію). *Філологічні семінари*. 2013. №16. С. 269-277.
 43. Гнатюк Н. Феномен Стуса. *Слово Просвіти*. 2013. 24-30 січня. С. 7.
 44. Гордієнко Д. «...Засуджений на довічне життя». [Рец.:] Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР, уклад. В. КІПАНИ, Х. (Віват), 2019, 688 с.

45. Духовний Фронт України. 35 років тому в таборі в Пермській області в Росії загинув поет і правозахисник Василь Стус. Духовний Фронт України. URL: <https://df.news/2020/09/04/35-rokiv-tomu-v-tabori-v-permskii-oblasti-v-rosii-zahynuv-poet-i-pravozakhysnyk-vasyl-stus/> (дата звернення: 28.05.2025).
46. З таборового зошита. Стус Центр. URL: <https://stus.center/p/taborovii-zoshit-149> (дата звернення 22.06.2025).
47. Загибель Василя Стуса: до 30-х роковин | Офіційний веб-сайт УІНП. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/zagibel-vasilya-stusa-do-30-kh-rokovin> (дата звернення 22.06.2025).
48. Зборовська Н. Василь Стус і сакраментальність: масон чи християнин? *Кур'єр Кривбасу*. 2009. № 230–231. С. 311–324.
49. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: монографія. Академвидав, 2006. 504 с.
50. Зінкевич О. , Француженко М. Василь Стус: в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка. Балтимор-Торонто, 1987. 463 с.
51. Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років. Київ: "Либідь", 1995. 224 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kasianov/Nezhodni_Ukrainska_intelihentsiia_v_rusi_oporu_1960_-_80-kh_rokiv/ (дата звернення: 19.04.2025).
52. Килюшик І. «Веселий цвинтар» Василя Стуса. Наше слово. Український дім у Варшаві. 2020. №51. URL: <https://nasze-slowo.pl/veselyj-czvyntar-vasylya-stusa/> (дата звернення 22.06.2025).
53. Коцюбинська М. Феномен Стуса. Сучасність. 1991. № 9. С. 26–35.
54. Лавріненко Ю. Василь Каразин – архітект відродження. Українське товариство закордонних студій «Сучасність». Мюнхен. 1975. Ч.1 (181). 132 с.
55. Ластівка І. Дорогами мужності і болю. Українська мова та література. 2015. № 4. С. 30-38.

56. Мартинчук І. Василь Стус. Життя в ім'я незалежності. Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя. 2020. С. 435-438.
57. Мокрик Р. Василь Стус проти русифікації. Історія листа, що мав стати маніфестом. АРГУМЕНТ. URL: <https://argumentua.com/stati/vasil-stus-proti-rusif-kats-stor-ya-lista-shcho-mav-stati-man-festom> (дата звернення: 26.05.2025).
58. Молода нація: альманах [спецвипуск]: Василь Стус: Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення. 2006. Число 1 (38). 400 с.
59. Молодій В. Прагнення до свободи Василя Стуса. Culture.pl. <https://culture.pl/ua/stattia/prahnennya-do-svobody-vasylya-stusa> (дата звернення 22.06.2025).
60. Молоткіна В. Вивчення історичних постатей на уроках історії України як засіб формування креативності мислення учнів. Український літопис, 2023. №2. С. 53-63.
61. Москалець К. Страсті по Вітчизні. Лист до мандрівника на Схід; упоряд. Д. Стус. 2-ге вид. К.: Смолоскип, 2014. С. 686–731.
62. Накалюжна А. Доля, життя, поезія В. Стуса і В. Симоненка. Все для вчителя. 2013. № 11. С. 126-128.
63. Овсієнко В. Загибель В. Стуса. Літературна Україна. 2015. 3 вересня. С. 4-5.
64. Овсієнко В. Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус. Історична Правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/4/53998/> (дата звернення 22.06.2025).
65. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур: Монографія / Серія «Studia Regionalistica». № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

- Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
66. Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. Актуальні питання гуманітарних наук. 2022. Вип 52, том 3. С.14-20. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/52_2022/part_3/2.pdf (дата звернення: 03.04.2025).
 67. Пуніна О. Психотип Василя Стуса: до постановки проблеми. Актуальні Проблеми Української Літератури і Фольклору. 2016. №24. С. 25–42.
 68. Пуніна О. Характер Василя Стуса як основа психотипу письменника. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20220106-harakter-vasilya-stusa-yak-osnova-psihotipu-pismennika> (дата звернення 18.06.2025).
 69. Пятницькова І. В. Дослідження життєвого шляху Василя Стуса в історіографії. Василь Стус і дисидентський рух: історичний, політичний та правовий виміри. Вінниця. 2018. С. 42-44.
 70. Сверстюк Є. Василь Стус у житті і літературі. «Український вісник». 1987. № 7– 10.
 71. Сергій Г., Бути радянським громадянином – це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся: 33 цікавих факти про Василя Стуса | Нова українська школа. Нова Українська Школа | Веб-ресурс НУШ. URL: <https://nus.org.ua/2023/01/05/buty-radyanskym-gromadyanynom-tse-znachyt-buty-rabom-ya-zh-do-takoyi-rol-i-ne-nadayusya-33-tsikavyh-fakty-pro-vasylya-stusa/> (дата звернення 22.06.2025).
 72. Соловей О. Є. Василь Стус. Відлуння і наближення: науковопопулярний нарис. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. 152 с.
 73. Судові й позасудові репресії, виступи на захист Василя Стуса. URL: <https://web.archive.org/web/20150514075332/http://www.uaweb.org/stus/r04.html> (дата звернення 22.06.2025).

74. Сьогодні – 80 років від дня народження Василя Стуса. ГЛАВКОМ. URL: <https://glavcom.ua/country/society/sogodni-80-rokiv-vid-dnya-narodzhennya-vasilya-stusa-464125.html> (дата звернення: 26.05.2025).
75. Сьогодні 79 років з дня народження Василя Стуса. Інформаційне Агентство Вголос/Vgolos. URL: https://vgolos.ua/news/sogodni-79-rokiv-z-dnya-narodzhennya-vasylya-stusa_244645.html (дата звернення: 26.05.2025).
76. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ: Смолоскип, 2010. 632 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tarnashynska_Liudmyla/Ukrainske_shistdesiatnytstvo_profili_na_tli_pokolinnia_istoryko-literaturnyi_ta_poetykalnyi_aspekty.pdf?
77. Титикало Р., Костін І. Стус без захисту: ведмежа послуга Медведчука. Правовий аналіз справи дисидента 35 років потому. URL: <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2016/08/stus/> (дата звернення 22.06.2025).
78. Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/index> (дата звернення: 12.06.2025).
79. Трагічний, величний і вічний Василь Стус. URL: https://msmb.org.ua/books/thematic_bibliography/127/ (дата звернення: 20.06.2025).
80. Українська Гельсінська група. Донецька Обласна Державна Адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/news/ukrayinska-gelsinska-grupa> (дата звернення 15.06.2025).
81. Український погляд. Василь Стус. Знищений за громадянську позицію. Український Погляд. URL: <https://ukrpohliad.org/national-memory/vasyl-stus-znyshhenyj-za-gromadyansku-pozytsiyu.html> (дата звернення: 28.05.2025).

82. Федько В. Василь Стус: Я обвинувачую. Народний Оглядач. URL: <https://www.ar25.org/article/vasyl-stus-ya-obvynuvachuyu.html> (дата звернення 20.06.2025).
83. Швидкий В.П. СТУС Василь Семенович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stus_V (дата звернення: 25.05.2025).
84. Шерех Ю. Трунок і трутизна (Про «Палімпсести» Василя Стуса). *Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології*: Дніпро, 1993. С. 222–264.
85. Шлепакова Т. Л. Міжрегіональне культурне партнерство в контексті забезпечення інтеграції донецької та луганської областей в єдиний культурно-мистецький простір України. *Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого*. 2016. С. 1-24.
86. Яструбецька Г. Творчість Василя Стуса і сучасна свідомість. *Дивослово*. 2014. № 7-8. С. 64-67.

VI. Підручники, посібники, навчально-методичні матеріали

87. Архіви КГБ для медіа. Посібник / ред.-упор. А. Олійник: Центр досліджень визвольного руху. Київ : К.І.С., 2018. 216 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Birchak_Volodymyr_Myroslovovych/Arkhivy_KGB_dlia_media_Posibnyk.pdf. (дата звернення: 02.03.2023 р.).
88. Василь Стус: дорогами мужності і болю : методичні рекомендації до 80-річчя від дня народження В. С. Стуса / уклад. Фенько Н. І. ; Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олеся Гончара. Полтава, 2017. 15 с.
89. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Літера ЛТД, 2019. 256 с.
90. Грінченко В. Використання методу проектів із застосуванням інформаційно-комунікативних технологій у шкільному курсі історії *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2015. Вип. 22. С. 118–124. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

- bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nz_i_2015_22_22 (дата звернення: 05.11.2025).
91. Губарева С.С. Використання проектної технології при викладанні історії : доповідь. Харків, 2013. 62 с. URL: <http://khpctl.edu.kh.ua/Files/downloads/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C%20%D0%93%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%80%D1%94%D0%B2%D0%B0%20%D0%A1.%D0%A1..pdf> (дата звернення: 05.11.2025).
 92. Гулевата Г. Упровадження навчальних проєктів під час вивчення новітньої історії України : кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти. Хмельницький, 2023. 66 с.
 93. Долід В., Долганов П. Проєктне навчання в історичній освіті : методичні рекомендації. Рівне : РОІППО, 2023. 83 с.
 94. Іванишин І.М. Проектна технологія. URL: <https://ivanushunsoroku.webnode.com.ua/navchaln%D1%96-tekhnolog%D1%96i/proektna-tekhnolog%D1%96ya/> (дата звернення: 05.11.2025).
 95. Ігнатенко Н. Теоретичні основи застосування технології проектного навчання на уроках історії у закладах загальної середньої освіти Молодий вчений. 2018. №9 (61). С. 403–406. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/4041> (дата звернення: 05.11.2025).
 96. Мірошник С.І. Теоретичні основи навчальної проектної діяльності учнів. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2383 (дата звернення: 05.11.2025).
 97. Під тягарем хреста: Методично-бібліографічні матеріали до П 32 відзначення 70-річних роковин Василя Стуса. Чернівці: ЧОУНБ ім. М.Івасюка, 2007. 20 с.

98. Семенова І.М. Проєктна діяльність учнів на заняттях з історії в школі: зміст і підходи: дипломна робота магістра. Кам'янець-Подільський, 2020. 95 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3976/Semenova-I.M.-Ist1-M19z-free.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 05.11.2025).
99. Сирота М. В. Теоретичні аспекти методичної проблеми педагога «Формування національно-історичної свідомості та виховання патріотизму під час освітнього процесу з історії». Шкільне Життя. URL: <https://www.schoollife.org.ua/281-2020/> (дата звернення 22.06.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

План конспект уроку із предмету «історія України»

Урок 9

Дата 17.11.2025

11 клас

Тема: Дисидентський рух першої половини 1960-их – першої половини 1970-их рр.

Мета:

навчальна:

- з'ясувати особливості перебігу дисидентського руху; / *інформаційна*
- проаналізувати постать Василя Стуса; / *інформаційна*
- встановити особливості придушення радянською системою дисидентського руху. / *інформаційно-логічна*

розвивальна:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі відповідей на запитання, дидактичних ігор «Стань тут», «Зіпсований телефон», «Мікрофон»); / *хронологічна, інформаційна*
- продовжувати розвивати вміння роботи з історичною картою (на основі атласу «Історія України», 10 клас); / *просторова*
- розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі дидактичної гри «Машина часу»); / *хронологічна, логічна*
- формувати вміння характеризувати історичні постаті (на прикладі В. Стуса); / *аксіологічна*
- формувати критичне мислення (на основі гри «Машина часу»). / *логічна*

ВИХОВНА:

- виховувати патріотизм та громадянську позицію (на основі пояснення матеріалу про постаті в дисидентському русі); / *аксіологічна*
- формувати вміння висловлюватися шляхом ігор «Зіпсований телефон», «Мікрофон» / *мовленнєва* та вміння приймати правильне рішення за допомогою гри «Стань тут»; / *логічна*
- виховувати інтерес до історії та формувати національну свідомість (на основі пояснень матеріалу про В. Стуса); / *аксіологічна, особиста, громадянська*

Тип уроку: комбінований

Форма проведення: урок-проект

Обладнання: підручник «Історія України», 11 клас, В.С. Власов, С.В. Кульчицький, 2019; атлас «історія України» (11 клас).

Основні дати:

- 5 березня 1953 р. – смерть Йосифа Сталіна.
- 1953–1958 рр. – діяльність Об'єднаної партії визволення України (у Станіславі).
- 14–25 лютого 1956 р. – XX з'їзд КПРС про ліквідацію «культу особи» Сталіна.
- 1957–1962 рр. – діяльність Українського Національного Комітету (Б. Грицина).
- 1959 р. – створення Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві.
- 1960–1961 рр. – діяльність Української робітничо-селянської спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, І. Дзюба)

- 1962 р. – створення Клубу творчої молоді «Пролісок» у Львові.
- 1964–1967 рр. – діяльність Українського Національного Фронту в Івано-Франківську (З. Красівський, В. Мороз, Д. Квецько).
- 28 серпня 1965 р. – перший масовий арешт дисидентів.
- 20 липня 1966 р. – арешт членів Українського Національного Фронту.
- 12 січня 1972 р. – другий масовий арешт дисидентів (у рамках справи «Блок»).

Основні терміни: інакодумство, шістдесятництво, дисидентський рух, національний рух, десталінізація, неосталінізм.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	Вчитель нагадує дітям про необхідність дотримання дисципліни у класі та доброзичливої атмосфери.		
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		Відповідають на запитання, двоє учнів зачитують доповіді про перебіг реабілітації в період десталінізації	<i>хронологічна, логічна</i>

			Усні запитання: 1) Коли помер Сталін? 2) Хто очолив радянську владу після смерті Сталіна? 3) Коли розпочалася реабілітація жертв сталінських репресій? 4) Які категорії населення підпадали під реабілітацію? 5) Коли відбувся XX з'їзд КПРС? 6) Яке рішення було ухвалене в результаті цього з'їзду? 7) Чи було рішення XX з'їзду КПРС демократичним? Обґрунтуйте відповідь. Завдання зі встановлення хронологічної послідовності: 1) смерть Сталіна (5 березня 1953 р.); 2) XX з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.);	<i>хронологічна, логічна</i>
--	--	--	--	---

			3) початок реабілітації жертв сталінських репресій (1953 р.); 4) смерть Берії (23 грудня 1953 р. за офіційною версією).	<i>хронологічна, логічна</i>
3 хв	III. Мотиваційний етап	Сьогоднішній урок присвячений темі протистояння дисидентського руху радянській владі. Поспілкувавшись на цю тему, зробимо висновок про взірць дисидентів для сучасних українських патріотів і правозахисників / <i>хронологічна, аксіологічна, особиста, громадянська</i>		<i>хронологічна, аксіологічна, особиста, громадянська</i>
2 хв	IV. Актуалізаційний етап		Як Ви вважаєте, чи є дисидентський рух продовженням українського національного відродження в XX ст. і національно-визвольних змагань 1940-х – 1950-х рр.? Відповідь обґрунтуйте.	<i>громадянська, аксіологічна</i>
15 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	На уроці виконується форма групової роботи. Вчитель ділить учнів на три групи. Перша група – дослідники дисидентського руху. Вони здійснюють роботу з літературою, зокрема, використовують	Учні першої групи виконують наступні завдання. 1. Запитання: 1) Які завдання ставили праві, ліві та центристські партії?	

		матеріали з підручника, а також монографій Г. Касьянова, Ю. Данилюка, А. Русначенка та ін., які відображають інформацію про партійне життя дисидентів.	2) Покажіть на карті Станіслав (Івано-Франківськ). 3) Що таке інтегральний націоналізм? 4) Покажіть на карті: Львів, Київ. 5) Робота з термінологією: учні повинні скласти логічну схему відповідно до широти понять: інакодумство, дисидентство, шістдесятництво. 2. Гра «Стань тут»: учні повинні за місцем розміщення у класі визначати політичні партії дисидентів. Учні повинні також скласти схему про політичні партії відповідно до результатів гри.	<i>хронологічна, просторова, інформаційна</i> <i>логічна</i>
		Друга група учнів – біографісти – вивчає біографію В. Стуса відповідно до таких		

		видань: «Міжнародний біографічний словник дисидентів», «Нецензурний Стус», «Українська Гельсінкська Група. 1976–1982. Збірник матеріалів», «Твори» в 4-х томах 6-ти книгах.	Учні другої групи виконують наступні завдання для засвоєння знань. 1. Гра «Мікрофон»: учні по говорять по одному реченню інформацію, яку вони опрацювали. Має вийти зв'язне висловлювання 2. Завдання з картою (дидактична гра «Стежками Стуса»), за якою учні мають скласти інфографіку: 1) показати на карті Вінницьку область; 2) показати на карті Сталіно (Донецьк); 3) показати на карті Кіровоградську область; 4) показати на карті Урал; 5) показати на карті Київ; 6) показати на карті Пермський край.	<i>просторова</i>
--	--	--	---	--------------------------

		Третя група учнів повинна дослідити реакцію радянської влади на дисидентський рух, зокрема, проаналізувати арешти дисидентів. Вони використовують ті самі видання, що учні першої та другої груп.	Учні третьої групи виконують наступні завдання. 1. Гра «Зіпсований телефон» на перевірку хронології для засвоєння знань: учні кажуть на вухо одне одному рік, після запитань ведучого вони кажуть цю дату і потім мають підтвердити її правильність. Якщо дата неправильна, учні потім мають сказати правильний рік. / <i>хронологічна, громадянська</i> 2. Складають хронологічну смугу для визначення заходів, які здійснила радянська влада для придушення опору дисидентів.	<i>хронологічна, інформаційна, логічна</i>
--	--	--	---	---

10 хв	VI. Систематизація знань	Вчитель оцінює проєкт за критеріями відповідності схем прогнозованим результатам опрацювання та естетичності оформлення презентації.	Учні трьох груп об'єднуються у весь клас, який має зробити презентацію в програмі PowerPoint. У презентації повинна бути інформація, яку отримали учні всіх трьох груп, у схемах, для наочного відображення. Відбувається захист проєкту.	<i>Хронологічна, інформаційна, логічна</i>
3 хв	VII. Висновки	1. Дисидентський рух не був можливий без часткової демократизації радянського тоталітарного режиму в період десталінізації. Вона уможливила появу опозиції, яка втілилася у створення ряду громадських організацій шістдесятників. Вони за характером були «інакомислячими», оскільки не відповідали рамкам радянської офіційної ідеології. / <i>логічна, інформаційна</i> 2. Діяльність В. Стуса мала як культурницький, так і		

		правозахисний характер. Його творчість відходила від соцреалізму, нав'язаного радянською ідеологією. У середині 1960-х рр. бачимо його виразне антитоталітарне ставлення, яке переросло у громадсько-правозахисну діяльність. В. Стус був представником українського національного руху, переконання в рамках якого він відстоював навіть в умовах перебування в виправно-трудових колоніях. / <i>логічна, інформаційна, громадянська</i> 3. Радянська тоталітарна система не бажала демократизації суспільного життя і не хотіла враховувати «інакомислячих» ідей, окрім власної ідеології. Впродовж середини 1960-х – початку 1970-х рр. відбулося ряд арештів, покликаних придушити дисидентський рух. Незважаючи на		
--	--	---	--	--

		репресивні дії радянської влади, українські дисиденти змогли зберегтися як національна еліта. / <i>аксіологічна, громадянська</i>		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		Учні повинні опрацювати інформацію на вказану тему (параграфи 9, 10) і написати есе про бачення ними правозахисної діяльності В. Стуса в середині 1960-х – на початку 1970-х рр.	